

Міністерс тво освіти і науки України

Харківська національна академія міського господарства

Методика системного підходу до самостійного вивчення

«Економічної теорії»

(Теоретична частина модуля для студентів технічних спеціальностей
денної і заочної форм навчання)

Харків –ХНАМГ - 2007

Методика системного підходу до самостійного вивчення «Економічної теорії» (Теоретична частина модуля для студентів технічних спеціальностей денної і заочної форм навчання).

Автор: Цимбалюк О.А. – Харків: ХНАМГ, 2007 – 163 с.

Автор: Цимбалюк О.А.

Рецензент: к.е.н., доц. І.А. Островський

Рекомендовано кафедрою економічної теорії, протокол №7 від 2 лютого 2007 року.

Вступ

Розвиток і удосконалення системи підготовки фахівців посилює інтерес до економічних знань. Потреба в ґрунтовних економічних знаннях у висококваліфікованих спеціалістів за сучасних умов є дуже актуальною. Економічне становище сьогодні змінюється надто швидко в умовах невизначеності, підвищеного ризику.

Отже, нам постійно доводиться розв'язувати економічні завдання, що мають непересічне значення для добробуту й соціального самопочуття.

Такі навички набуваються не одразу, формуються роками, виростаючи на міцному теоретичному ґрунті. І чи не найважливішим етапом у формуванні цих навичок є опанування основ економічної теорії.

Елементом такого опанування є методичні вказівки для самостійного вивчення курсу «Економічна теорія», викладені у цьому виданні. Відмінністю даного посібника є те, що він являє собою навчально-методичний комплекс системного підходу до самостійного вивчення, творчого засвоєння фундаментального курсу з «Економічної теорії». Зазначеній меті відповідає структура методики. Її зміст охоплює всі питання робочої навчальної програми змістовного модуля «Економічний розвиток: рушійні сили та ступені» з дисципліни «Економічна теорія».

До кожного питання додається анотація. Далі коротко і, сподіваємося, досить доступно викладені основні поняття і закономірності економічної теорії, які підсилені схемами і таблицями.

Наприкінці теоретичного викладення кожної теми запропоновані різнопланові практичні завдання і тести, підібрані та складені на основі наукових досягнень відомих економістів у цій галузі. А наведення правильних відповідей до тестів дає змогу читачам самостійно перевірити глибину своїх знань.

Сподіваємося, що посібник стане у пригоді студентам як денної, так і заочної форм навчання.

Зміст теоретичної частини модуля 1

«Економічний розвиток: рушійні сили та ступені».

Тема 1. Вступ до економічної теорії.

Зародження й основні етапи розвитку економічної теорії як науки.

Предмет економічної теорії та еволюція її визначення різними школами.

Функції економічної теорії.

Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація.

Тема 2. Економічна система, поняття та основні типи. Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.

Наукові підходи до періодизації суспільного розвитку. Економічна система, її сутність, цілі й основні структурні елементи. Типи економічних систем.

Власність, її сутність, форми і місце в економічній системі.

Тема 3. Особливості переходу від директивно-планової до ринкової економіки. Формування економічної системи України.

Сутність і закономірності еволюційного підходу економічної системи до наступного типу. Перехідні економічні системи: зміст і основні риси. Криза і розпад директивно-планової системи та необхідність переходу до ринкових відносин. Концепції переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки. Формування економічної системи господарювання в Україні.

Тема 4. Фактори, процес і результати виробництва.

Сутність і структура суспільного виробництва. Основні фактори суспільного виробництва та їхній взаємозв'язок. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне. Товар і його властивості. Закон вартості, його сутність та функції. Ефективність виробництва, її сутність, економічні та соціальні показники.

Тема 5. Економічні потреби, їх сутність і класифікація. Закон зростання потреб.

Економічні потреби суспільства, їхня суть та структура. Економічний закон зростання потреб. Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація. Взаємодія потреб та інтересів як рушійна сила соціально-економічного процесу.

Тема 6. Основи економіки природокористування.

Закони обмеження природних ресурсів, зниження енергетичної ефективності природокористування, падіння природно-ресурсного потенціалу. Теорія граничної продуктивності та попит на ресурси. Оптимальні співвідношення ресурсів. Земельна рента, її сутність, види і механізм утворення. Ціна землі. Ринок земельних ресурсів. Державна політика регулювання використання природних ресурсів.

Методичні поради до організації самостійного вивчення й самоконтролю знань з допомогою контрольних запитань, тестів, реферативних повідомлень, учбової дисципліни «Економічна теорія».

ТЕМА 1. ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

ПИТАННЯ ЛЕКЦІЇ:

1. Зародження й основні етапи розвитку економічної теорії як науки.
2. Предмет економічної теорії та еволюція її визначення різними школами.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРІ:

1. Яке місце займає економіка у розвитку сучасного суспільства?
2. Що вивчає економічна теорія?
3. Яка функціональна роль економічної теорії у розвитку людського суспільства?
4. Характеристика сутності економічних законів.
5. Функції економічної теорії.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Визначте основні етапи розвитку економічної теорії.
2. Дайте визначення предмета економічної теорії та охарактеризуйте еволюцію його трактування.
3. Охарактеризуйте сутність економічного закону.
4. Сутність функцій економічної теорії.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Розкрийте роль економічної теорії в системі економічних наук.
2. Які сучасні економічної теорії Ви знаєте і в чому полягає принципова відмінність між ними?
3. Назвіть коло проблем, які вивчає економічна теорія, мікро- і макроекономіка.
4. Дайте визначення суті економічного закону і назвіть основні види їх.
5. Чим відрізняються економічні категорії від економічних законів?
6. Чим відрізняються економічні закони від законів природи?
7. Які Ви знаєте методи пізнання економічних процесів?

8. Яке місце економічної теорії у системі економічних наук?
9. Яке практичне значення має економічна теорія?
10. За яких умов забезпечується наукова обґрунтованість економічної політики держави?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

У першому розділі навчальної програми найважливішим запитанням є визначення предмета та метода дисципліни. Для цього пропонуємо наступний тест:

1. В якій з відповідей найповніше та найглибше розкрито предмет економічної теорії?
  - а) це наука, що вивчає виробничі відносини в їх взаємодії з розвитком продуктивних сил;
  - б) це наука, що вивчає закони, які управляють виробництвом і розподілом матеріальних благ;
  - в) це наука, що вивчає закони розвитку економічних систем.
2. Визначити спільні риси, властиві продуктивним силам і процесу праці:
  - а) складовими елементами цих двох категорій є засоби виробництва, предмети і засоби праці;
  - б) до складу продуктивних сил входять тільки засоби праці;
  - в) кожна з цих категорій відображає ставлення людини до природи у процесі праці.
3. Яке з положень правильно характеризує структуру технологічного способу виробництва?
  - а) це єдність продуктивних сил і виробничих відносин;

- б) це єдність продуктивних сил і господарського механізму;
- в) це єдність продуктивних сил і техніко-економічних відносин.

4. Яке визначення правильно характеризує структуру суспільного способу виробництва?

- а) це єдність продуктивних сил і техніко-економічних відносин;
- б) це єдність продуктивних сил і виробничих відносин, а також відносин економічної власності;
- в) це єдність відносин економічної та юридичної власності.

5. Оберіть правильне визначення структури економічних відносин:

- а) це єдність виробничих і соціальних відносин;
- б) це єдність техніко-економічних відносин і господарського механізму;
- в) це єдність техніко-економічних і виробничих відносин.

6. Що розкриває структуру техніко-економічних відносин?

- а) це єдність відносин власності у сфері виробництва і розподілу;
- б) це відносини спеціалізації, кооперування, комбінування й концентрації виробництва;
- в) це відносини людини у процесі виробництва і природи із застосуванням предметів праці.

7. Яке з положень комплексно розкриває основні функції економічної теорії?

- а) економічна теорія повинна розкривати і вивчати економічні закони;
- б) економічна теорія виконує практичну і пізнавальну функції та формує економічне мислення;
- в) економічна теорія розробляє наукові основи управління народним господарством.

8. В якому з положень розкрита структура економічної категорії?
- а) економічна категорія відображає взаємодію продуктивних сил, виробничих відносин і відносин економічної власності;
  - б) економічна взаємодія продуктивних сил і техніко-економічних відносин;
  - в) економічна категорія відображає розвиток продуктивних сил і господарського механізму.
9. В якому з положень неправильно названа структура методу економічної теорії?
- а) це філософські та загальнонаукові принципи;
  - б) це закони та категорії діалектики;
  - в) це поняття та категорії моралі, етики, психології;
  - г) це закони і категорії економічної теорії.
10. Зазначте найпростіший елемент діалектичного методу дослідження:
- а) метод дедукції;
  - б) метод абстракції;
  - в) метод історичного аналізу.

ТЕМА 2. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА, ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ТИПИ. ВЛАСНІСТЬ ТА ЇЇ РОЛЬ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

ПИТАННЯ ЛЕКЦІЇ:

1. Економічна система, її сутність, цілі й основні структурні елементи.
2. Власність, її суть, форми і місце в економічній системі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРАХ:

1. Наукові підходи до періодизації суспільного розвитку.
2. У чому полягає відмінність формаційного і цивілізаційного підходів до періодизації суспільного розвитку?
3. Як в економічній науці відбувається процес еволюції визначення категорії «власність».
4. Що є первинним у взаємовідносинах: власність як економічна категорія, чи як юридична категорія?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Дайте визначення категорії «економічна система», які визначення економічної системи існують в економічній науці?
2. Якими критеріями визначається тип економічної системи?
3. Як в економічній науці відбувається процес еволюції визначення категорії «власність»?
4. Основні типи, форми і види власності в економічній системі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняття «цивілізація».
2. Які критерії розвитку цивілізації існують в науці?
3. У чому полягає сутність економічної системи?

4. Назвіть структурні елементи економічної системи і розкрийте їхній взаємозв'язок.
5. Розкрийте зміст поняття «ринкова економіка».
6. Розкрийте зміст поняття «командна економіка».
7. Розкрийте зміст поняття «змішана економіка».
8. Що таке суб'єкт і об'єкт власності?
9. Назвіть суб'єкти й об'єкти державної власності.
10. Що таке відносини власності і яка їхня структура?
11. Розкрийте зміст поняття «право власності».
12. Що є первинним у взаємовідносинах: власність як економічна категорія, чи як юридична категорія?
13. У чому полягають особливості корпоративної форми власності?
14. Розкрийте специфіку інтелектуальної власності.
15. Розкрийте зміст новітніх тенденцій у розвитку відносин власності та їхні причини?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.

Тест на тему: Загальні основи соціально-економічного розвитку

1. В якому з положень комплексно виражена сутність економічного прогресу:
  - а) це поступальний розвиток по висхідній продуктивних сил;
  - б) це поступальний розвиток від менш досконалих до більш досконалих форм відносин економічної власності;
  - в) це поступальний розвиток по висхідній усій економічній системі.
2. У чому полягає прогрес усього технологічного способу виробництва:
  - а) у поступальному розвитку продуктивних сил;
  - б) у постійному розвитку відносин спеціалізації;
  - в) у поступальному розвитку техніко-економічних відносин.

3. У чому полягає прогрес у відносинах власності:

- а) у вдосконаленні відносин власності у сфері безпосереднього виробництва;
- б) у вдосконаленні відносин власності у сфері обміну та розподілу;
- в) в еволюції форм власності від індустріальної до колективної, а від неї – до державної.

4. У чому полягає комплексна характеристика прогресу продуктивних сил:

- а) у постійному вдосконаленні засобів виробництва і робочої сили;
- б) у появі нових елементів сил – форм і методів організації виробництва, науки та інформації;
- в) у постійному вдосконаленні всіх елементів продуктивних сил.

5. Яке з положень комплексно розкриває сутність суспільного прогресу:

- а) це розвиток соціального, правового та політичного прогресу;
- б) це послідовні зміни суспільно-економічних формацій;
- в) це послідовні зміни суспільних способів виробництва.

6. У чому полягає сутність закону прискореного розвитку людської цивілізації:

- а) у прискореному розвитку продуктивних сил;
- б) у скороченні періоду існування більш розвинутої суспільно-економічної формації;
- в) у прискореному розвитку технологічного способу виробництва.

7. Яке з положень не характеризує екстенсивний тип економічного зростання:

- а) щоб збільшити обсяг продукції удвічі, слід удвічі більше ввести в дію засобів праці;

б) щоб збільшити обсяг продукції удвічі, слід удвічі більше витратити сировини;

в) щоб збільшити обсяг продукції удвічі, слід використати незмінну кількість засобів виробництва кращої якості.

8. Яке з положень неправильно характеризує інтенсивний тип економічного зростання:

а) зростає суспільна продуктивність праці;

б) зростає ефективність виробництва;

в) у виробництві використовується робоча сила з незмінним рівнем освіти і кваліфікації.

9. Що є найбільш загальним критерієм економічного прогресу:

а) розвиток продуктивних сил;

б) розвиток відносин власності;

в) розвиток загальноосвітнього і професійно-кваліфікаційного рівнів робочої сили.

10. Зазначте закон, який виражає найбільш загальну основу економічного прогресу:

а) закон адекватності виробничих відносин рівню й характеру розвитку продуктивних сил;

б) закон концентрації виробництва;

в) закон економії робочого часу.

Тема 3. Особливості переходу від директивно-планової до ринкової економіки. Формування економічної системи України

ПИТАННЯ ЛЕКЦІЇ.

1. Перехідні економічні системи: зміст і основні риси.
2. Концепції переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки.
3. Формування економічної системи господарювання України.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРАХ:

1. Розкрийте зміст основних етапів розвитку цивілізації.
2. Охарактеризуйте реалізовані на практиці моделі соціалізму.
3. Формування економічної системи України.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Назвіть закономірності (тенденції) переходу від однієї економічної системи до іншої та дайте стислу характеристику їх.
2. Охарактеризуйте риси перехідних економічних систем та причин, що їх зумовлюють.
3. Назвіть особливості переходу від адміністративно-командної системи до ринкової.
4. Етапи формування економічної системи України.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Назвіть формаційні перехідні економічні системи та розкрийте форми прояви закономірностей переходу від однієї економічної системи до іншої.
2. Які ви знаєте теоретичні моделі соціалізму? Дайте коротку характеристику їх.
3. Як змінювалася теоретична концепція соціалізму в процесі її реалізації на практиці?

4. Чи існувала альтернатива адміністративному соціалізму? Аргументуйте свою позицію.
5. Чому виникла і в чому виявилася криза адміністративно-командної економіки?
6. Назвіть головні інституціональні зміни трансформаційної економіки України.
7. Проаналізуйте здобутки та соціальні й економічні витрати, пов'язані з переходом України до ринку.

ТЕМА 4. ФАКТОРИ, ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТИ ВИРОБНИЦТВА

ПИТАННЯ ЛЕКЦІЇ.

1. Сутність і структура суспільного виробництва.
2. Ефективність виробництва, її сутність, економічні та соціальні показники.
3. Товар і його властивості. Альтернативні теорії вартості.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРАХ:

1. Основні фактори виробництва та їхній взаємозв'язок.
2. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне.
3. Закон вартості, його сутність та функції.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Дайте визначення й покажіть відмінності між матеріальним і нематеріальним виробництвом.
2. Охарактеризуйте основні риси натурального і товарного виробництва.
3. Сутність понять «економічне зростання» й «ефективність виробництва».

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Які причини і умови виникнення товарного виробництва?
2. Як ви розумієте економічну відокремленість товаровиробників.
3. Які загальні риси і відмінності простого й розвинутого товарного виробництва?
4. Назвіть економічні й соціальні показники ефективності виробництва та спосіб їхнього розрахування.

5. Зіставте теорію трудової вартості з теорією граничної корисності і обґрунтуйте, чому їх необхідно поєднувати.
6. У чому полягають сутність і функції закону вартості?
7. Визначте основні напрямки впливу потреб на виробництво.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.

ТЕСТ НА ТЕМУ: «ТОВАР І ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ»

1. Яка ознака є головною відмінною рисою натурального господарства?
  - а) наявність суспільного поділу праці;
  - б) вільний вибір виробником напрямку діяльності;
  - в) споживання життєвих засобів у середині господарської одиниці, де вони були створені.
2. Яка форма суспільного поділу праці безпосередньо пов'язана з виникненням товарного виробництва?
  - а) загальна;
  - б) загальна і часткова;
  - в) загальна і одинична;
  - г) одинична.
3. Що є вигідною об'єктивною основою, на якій виникає економічна відособленість виробників?
  - а) соціально-економічна неоднорідність праці;
  - б) територіальне розосередження виробників;
  - в) приватна власність на засоби виробництва.
4. Яке з положень є визначенням товарного виробництва?
  - а) це процес перетворення людиною речовини природи з метою одержання необхідних життєвих засобів;

- б) це організація суспільного господарства, за якою господарюючи суб'єкти виробляють необхідні суспільству продукти і послуги;
5. Які ознаки характеризують безпосередньо суспільну форму виробництва?
- а) високий рівень автоматизації виробництва та збільшення власності;
  - б) майнова відповідальність виробників за результати господарювання;
  - в) високий рівень розвитку одиничного поділу праці; високий ступінь організації виробництва.
6. Яке з визначень правильно розкриває сутність товару як економічної категорії?
- а) це річ або послуга, створена працею людини;
  - б) це продукт праці, створений виробником для задоволення певних виробничих або особистих потреб;
  - в) це продукт праці, створений виробником для продажу.
7. Яке з визначень розкриває сутність споживчої вартості товару?
- а) це сукупність споживчих властивостей виробу;
  - б) це здатність виробу задовольняти певну потребу виробника;
  - в) це здатність виробу задовольняти певну потребу покупців, іншу категорію людей.
8. Яке з визначень розкриває сутність вартості товару?
- а) вартість товару – це матеріальні витрати на виготовлення товару;
  - б) вартість товару – це витрачена праця виробника на виготовлення товару;
  - в) вартість товару – це суспільна праця, втілена у товарі.
9. Що є зовнішньою формою вияву вартості товару?
- а) споживчі властивості товару;

б) мінова вартість;

в) визначена виробником ціна продажу товару.

10. Чим визначається кількісний аспект вартості товару?

а) оцінкою вартості товару виробником;

б) відношенням величини втіленої у товарі суспільної праці до суспільної корисності його товару;

в) споживчими властивостями товару, ступенем його важливості для життєдіяльності людини.

ТЕМА 5. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ, ЇХ СУТНІСТЬ І КЛАСИФІКАЦІЯ.

ЗАКОН ЗРОСТАННЯ ПОТРЕБ

ПИТАННЯ ЛЕКЦІЇ.

1. Економічні потреби суспільства, їхня суть та структура.
2. Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація.

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРАХ:

1. Економічний закон зростання потреб.
2. Економічні й неекономічні блага.
3. Взаємодія потреб та інтересів як рушійна сила соціально-економічного процесу.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ:

1. Структура економічних потреб.
2. Проблема вибору.
3. Система економічних інтересів.
4. Об'єкти і суб'єкти економічних інтересів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Поясніть характер походження потреб. Які фактори впливають на їхній зміст?
2. Що таке первинні потреби, яке значення вони мають у житті людини?
3. Які ще види потреб вам відомі?
4. Для чого потрібні знання про тенденції і перспективи розвитку потреб та їхні структурні зміни?
5. Що таке інтерес, як він виникає, на чому ґрунтується?
6. Яка відмінність між економічною потребою та інтересом?

7. Охарактеризуйте систему економічних інтересів.
8. На чому ґрунтуються суперечності економічних інтересів.
9. Як досягається єдність економічних інтересів у суспільстві?
10. Чому суперечлива взаємодія інтересів та потреб є рушійною силою економічного розвитку?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.

1. У чому сутність категорії «потреба»?
  - а) потреби – це реалізація усвідомленої мети людини;
  - б) потреби – це мотив людини, що спонукає її до діяльності.
2. Які із загальнонаціональних визначень є пріоритетними для громадянина України?
  - а) підвищення життєвого рівня населення;
  - б) розбудова економічно могутньої і незалежної держави;
  - в) зростання національної самосвідомості.
3. Яке з визначень дійсних економічних потреб правильне?
  - а) це потреби, що визначаються максимально можливим обсягом виробництва, які могли б бути спожиті суспільством;
  - б) це потреби, які задовольняються за оптимальних розмірів виробництва;
  - в) це потреби у формі задоволеного платоспроможного попиту.
4. В якому з визначень неправильно названі потреби окремих людей?
  - а) фізіологічні;
  - б) соціальні;
  - в) фізичні.
5. Зазначте визначення, яке правильно характеризує соціальні проблеми:
  - а) це основні потреби в товарах і послугах;
  - б) це потреби у здобутті освіти;
  - в) це потреби в розвитку особистості.

6. В якому з положень надане правильне визначення закону зростання потреб?

- а) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між поставленою метою і зростанням особистих потреб людини;
- б) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом й особистим споживанням;
- в) це внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між потребами та інтересами людей.

7. В якому з положень неправильно названі потреби людини-працівника?

- а) це потреби в якісному вдосконаленні умов праці;
- б) це потреби у вільній, творчій праці;
- в) це потреба в постійному зростанні заробітної плати.

8. Зазначте правильне визначення сутності економічних інтересів:

- а) економічні інтереси – це намагання людини реалізувати свою мету;
- б) економічні інтереси – це усвідомлені економічні потреби окремих людей, соціальних груп.

9. В якому з положень неправильно названі основні типи економічних інтересів?

- а) приватні;
- б) колективні;
- в) корпоративні;
- г) суспільні.

10. Коли економічні інтереси стають могутньою силою соціально-економічного прогресу?

- а) коли домінують приватні інтереси;
- б) коли має місце оптимальне поєднання приватних, колективних та суспільних інтересів;
- в) коли переважають суспільні інтереси.

ТЕМА 6. ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Питання лекції

1. Закони обмеження природних ресурсів і необхідність вибору.
2. Теорія граничної продуктивності та попит на ресурси.

Питання для обговорення на семінарах:

1. Ціноутворення на ринку ресурсів і зміни у попиті на ресурси.
2. Оптимальні співвідношення ресурсів.
3. Державна політика регулювання використання природних ресурсів.

Контрольні запитання і завдання:

1. Економічна рента, причини й умови виникнення.
2. Земельна рента. Які її види ви знаєте?
3. Диференційна рента, причини її виникнення.
4. Орендна плата, від чого вона залежить?
5. Земельний податок.
6. Прокоментуйте фактори, що впливають на зростання цін на землю.
7. Чому необхідна державна політика регулювання використання природних ресурсів?

Лекція на тему: "Вступ до економічної теорії"

1. Виникнення і розвиток економічної теорії

Потреби людини дуже різноманітні. Основним джерелом задоволення їх є виробництво, економічна діяльність людей, оскільки саме вони створюють для цього необхідні умови. Поняття **економіка** (від грец. буквально „мистецтво ведення домашнього господарства”) в сучасних умовах застосовують у чотирьох значеннях:

- 1) народне господарство певної країни, групи країн або всього світу;
- 2) сфера господарської діяльності людини, в якій створюються, розподіляються і споживаються життєві блага;
- 3) економічна наука, що вивчає різноманітні економічні явища і процеси, які відбуваються в суспільстві;
- 4) сукупність економічних відносин між людьми у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання продукції, що утворюють певну економічну систему.

Економіка як складна різноманітно структурована система є об'єктом вивчення спеціальної науки - економічної науки.

Економічна наука - це сфера розумової діяльності людини, функцією якої є пізнання та систематизація об'єктивних знань про закони і принципи розвитку реальної економічної дійсності.

Перші спроби вивчення окремих сторін економічних процесів відомі ще з праць стародавніх грецьких і римських мислителів (Ксенофонта, Аристотеля, Платона, Катона, Варрона, Сенеки, Колумелли), а також мислителів Стародавнього Єгипту, Китаю та Індії. Вони досліджували проблеми ведення домашнього господарства, землеробства, торгівлі, багатства, податків, грошей тощо.

Економічна наука, як система знань про сутність економічних процесів та явищ, почала складатися лише в XVI-XVII ст., коли ринкове господарство

почало набувати загального характеру. Основні етапи розвитку економічної науки показані на *рис. 1*.

Меркантилізм. Прибічники цієї школи основним джерелом багатства вважали сферу обігу, торгівлю, а саме: багатство отожднювали з накопиченням металевих грошей (золотих і срібних). Погляди представників цієї школи відображали інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу та розвитку зовнішньої торгівлі.

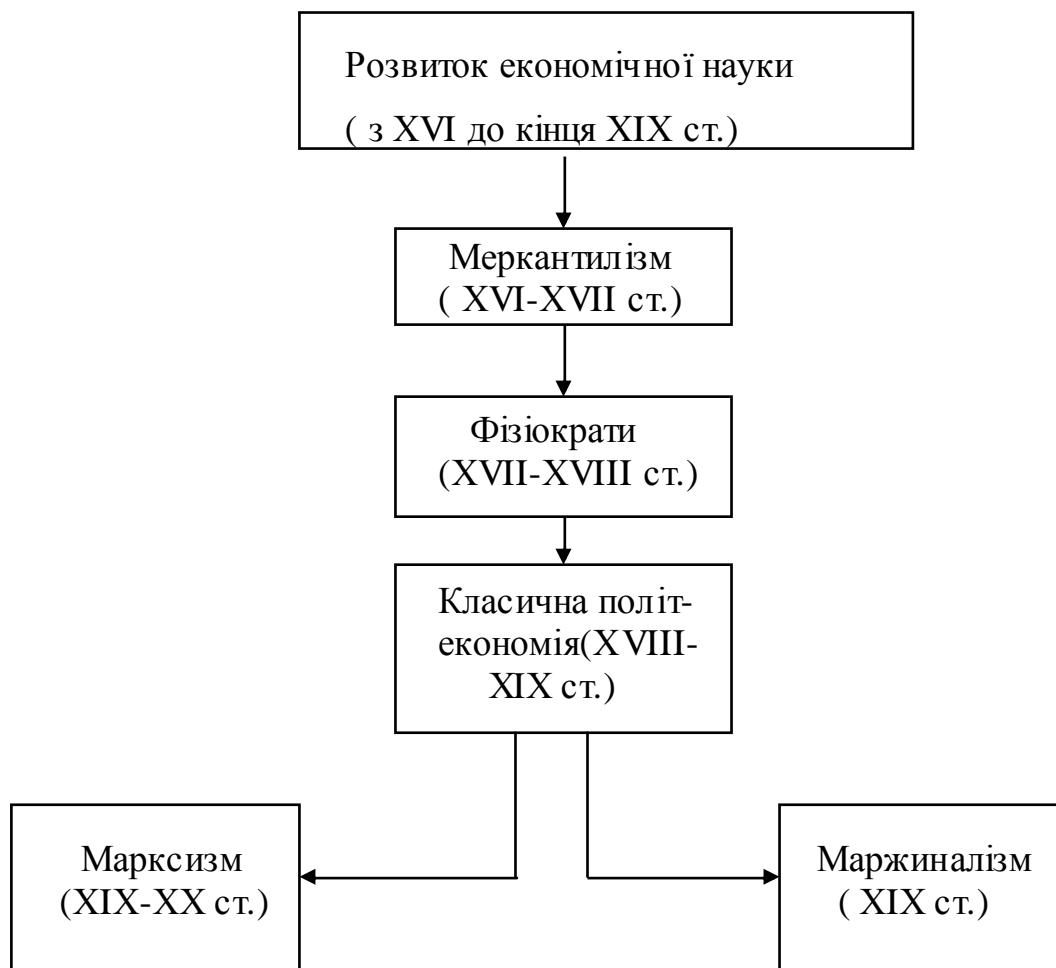

Рис.1 - Основні етапи розвитку економічної науки

Фізіократи. На відміну від меркантилістів, вони перенесли дослідження зі сфери обігу безпосередньо у сферу виробництва. Але джерелом багатства вважали тільки працю у сільськогосподарському виробництві. Стверджували, що промисловість, транспорт і торгівля - безплідні сфери, а праця людей у цих сферах тільки покриває витрати на їхнє існування і не прибуткова для

суспільства. Їх представники: Ф.Кене, А.Тюрго, В.Мірабо, Д.Норе.

Класична політична економія. Виникла з розвитком капіталізму. Її засновники - У.Гієтті, А.Сміт, Д.Рікардо зосереджують увагу на аналізі економічних явищ і закономірностей розвитку всіх сфер суспільного виробництва, прагнуть розкрити економічну природу багатства, капіталу, доходів, кредиту, обігу, механізму конкуренції. Саме вони започаткували трудову теорію вартості, а ринок розглядали як саморегулюючу систему.

Марксизм, або політична економія праці. Засновники цього напрямку К. Маркс та Ф. Енгельс досліджують систему законів капіталістичного суспільства з позиції робітничого класу. Продовжуючи вивчення трудової теорії вартості, вони зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення земельної ренти. Однак положення марксизму про заперечення приватної власності і ринку, посилення експлуатації і зростання зубожіння трудящих, про єдиний фактор формування вартості, переваги суспільної власності, неминучість краху капіталізму, не мали належної наукової обґрунтованості й не знайшли практичного підтвердження. Тому тепер вони переглядаються і піддаються справедливій науковій критиці.

Маржиналізм - теорія, яка пояснює економічні процеси і явища, виходячи з універсальної концепції використання граничних, крайніх („max” чи „min”) величин, які характеризують не внутрішню сутність самих явищ, а їхню зміну в зв'язку зі зміною інших явищ. Дослідження маржиналістів ґрунтуються на таких категоріях, як "гранична корисність", "гранична продуктивність", "граничні витрати" і т.ін. Маржиналізм використовує кількісний аналіз, економіко-математичні методи і моделі, в основі яких лежать суб'єктивно-психологічні оцінки економічних дій індивіда. Представники маржиналізму - К.Менгер, Ф.Візер, У.Джевонс, Л.Вальрас.

У сучасній західній економічній науці існують різні напрями, течії, школи, типологія яких відрізняється як за методами аналізу, так і за розумінням

предмету й мети дослідження. Концептуально відрізняються і підходи до вирішення економічних проблем. Але цей поділ значною мірою умовний, тому всю сукупність сучасних течій і шкіл можна згрупувати у такі чотири основні напрями: *неокласицизм, кейнсіанство, інституціоналізм, неокласичний синтез*.

Основні напрями сучасної економічної теорії показано на рис.2.

Рис.2 - Основні напрями сучасної економічної теорії

Неокласицизм. Досліджує і розвиває ідеї класичної політекономії з урахуванням сучасних умов; заперечує необхідність втручання держави в економіку; розглядає ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самостійно встановити рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Засновники теорії - А.Маршалл і А.Пігу, послідовники -Л.Мізес, Ф.Хайєк, М.Фрідмен, А.Лаффер, Дж.Гілдер, Ф.Кейган та ін.

Неокласичний напрям охоплює багато різних концепцій і шкіл: *монетаризм, теорію економіки пропозиції, теорію раціональних очікувань* та ін. Особливою популярністю користується концепція монетаризму, визнаним теоретиком якої є американський економіст Мілтон Фрідмен. Прихильники монетаризму - Найт, Дж.Стиглер, Ф.Кейган, А.Голдмен.

Монетаризм - теорія, яка пропагує відмову від активного втручання держави в економіку і приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної кон'юнктури, розвитку виробництва і зміні обсягів валового національного продукту (ВНП). За правилом монетаризму приріст грошової маси (монетарної бази) має бути скоординований з темпами зростання товарної маси, динамікою цін і швидкістю обертання грошей за такою схемою (рис.3):

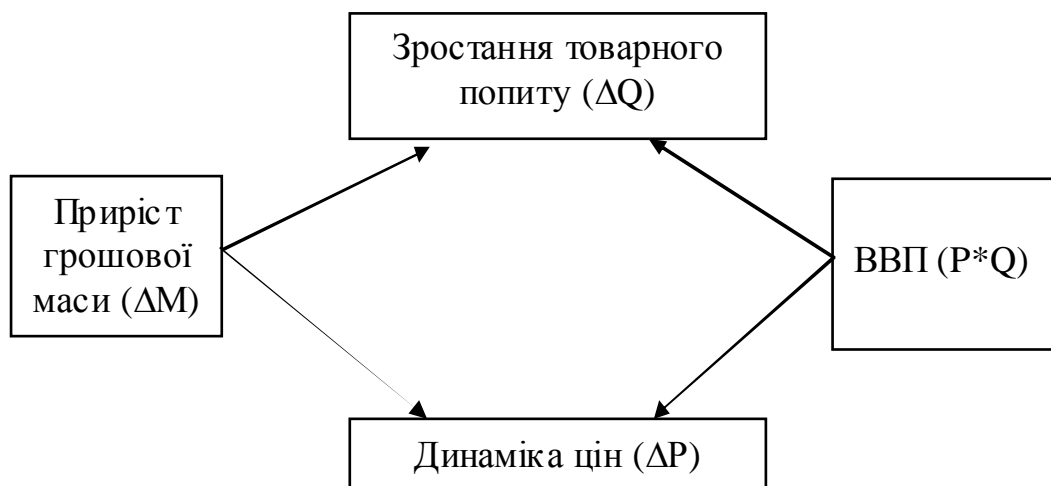

Рис.3 - Монетарні важелі регулювання ВВП

Кейнсіанство – одна з провідних сучасних теорій, яка обґрунтовує об'єктивну необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання сукупного попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики. Засновником теорії є видатний англійський економіст Дж. М. Кейнс. Кейнсіанство виникло в 30-х роках XX ст. як відповідь на потреби подолання Великої депресії (1929-1933 рр.), яка поставила економічну систему капіталізму на межу повної катастрофи. Ідеї Дж. М. Кейнса, викладені в його головній праці "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" (1936 р.), широко застосовувались провідними країнами світу в практиці регулювання ринкової економіки, що дало їм змогу швидко подолати кризові явища, досягти стабільних темпів економічного зростання і динамічної рівноваги.

Кейнсіанська концепція стимулювання попиту наведена на рис.4

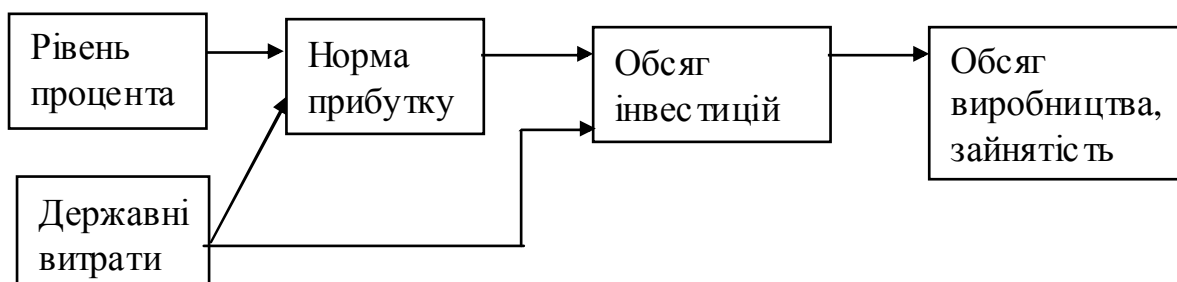

Рис.4 - Кейнсіанська концепція стимулювання попиту

Прихильники і послідовники Дж.М.Кейнса (Дж.Робінсон, П.Сраффа, А.Хансен, Н.Калдор, Р.Лукас та ін.) виступають за активну участь держави у структурній перебудові економіки, визнають за необхідне запровадження антикризового та антициклічного регулювання, перерозподілу доходів, збільшення соціальних виплат.

Інституціоналізм, або інституціонально-соціологічний напрям, представниками якого є Т.Верлен, Аж.Комонь, У.Мітчелл, Аж.Гелбрейт, Я.Тінберген, Г.Мюрдаль та ін., розглядають економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і правових, політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. Об'єктами вивчення для них є "інститути", під якими вони розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти і т. ін.

Неокласичний синтез - узагальнююча концепція, представники якої Д.Хікс, Дж.Б'юкенен, П.Самуельсон та ін. обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямів економічної теорії.

2. Предмет, структура і функції економічної теорії

Предмет економічної теорії надзвичайно складний і багатогранний, так само, як складна, багатогранна і динамічна економічна життєдіяльність людини. Цим пояснюється неможливість короткого і всеохоплюючого визначення предмета, яке було б придатне для всіх етапів розвитку людського суспільства. Економічна теорія, вивчаючи реальні економічні процеси, сама перебуває у постійному пошуку і розвитку, предмет її дослідження змінюється й уточнюється. Еволюцію уявлень про предмет економічної теорії наведено у табл.1.

Табл.1 - Еволюція визначення предмета економічної теорії

<i>Визначення предмета економічної теорії</i>	<i>Школа (автори)</i>
Вчення про закони домашнього господарства, домогосподарства	Давньогрецькі та давньоримські мислителі меркантилісти, фізіократи, класична політична економія
Наука про створення, примноження та розподіл багатства нації	Марксистки
Наука про виробничі відносини і закони, що управляють виробництвом, розподілом, обміном та споживанням благ на різних етапах розвитку людського суспільства Сучасні західні економісти визначають економічну теорію як науку про:	А.Маршал
- сферу індивідуальних і суспільних дій людей, що найтіснішим чином пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту;	П.Самуельсон Е.Долан
- дії людей у процесі вибору обмежених ресурсів для використання різних товарів;	Дж.Робінсон
- діяльність людей за умов рідкості ресурсів; - вивчення поведінки людей як зв'язку між метою та обмеженістю засобів, що можуть мати альтернативні шляхи застосування; - ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини	К.Р.Макконнелл, С.Л. Брю

Такий далеко неповний перелік визначень предмета економічної теорії. Як бачимо, формування предмета економічної теорії представники традиційних шкіл пов'язували з примноженням багатства, економічними законами, виробничими відносинами між людьми, а сучасні західні економісти - з проблемами "рідкісності", "обмеженості ресурсів та ефективності використання їх", "альтернативності вибору" тощо. Таке розмаїття визначень предмета економічної теорії не можна вважати недоліком чи слабкістю цієї науки. Воно є природним явищем, оскільки відображає еволюцію вивчення такого складного і суперечливого соціального об'єкта, яким є економічна система. При цьому ні одне з наведених визначень не може претендувати на повне, вичерпне розкриття сутності досліджуваного об'єкта. Кожна теорія відбиває певну сторону, грань, зріз проблеми, що досліджуються, і, отже, робить певний вклад в економічну науку. З цього приводу П.Самуельсон, автор відомого на Заході підручника "Економіка", зазначає, що визначення теоретичної економіки як науки розкриває її предмет з різних сторін, оскільки беруться до уваги різноманітні аспекти життєдіяльності людства, в тому числі - економічні, а це дає змогу сформулювати стисле і, в той же час, всеохоплююче його визначення. Тому всілякі спроби абсолютизувати якусь одну концепцію, один підхід до визначення предмета економічної теорії є неприйнятними і непродуктивними, оскільки суперечать сутності економічного життя і самої науки - вона втрачає науковість.

Економічна теорія - динамічна наука, яка постійно збагачується новими знаннями, предмет її дослідження розширюється і уточнюється. У сучасних умовах гуманізації, інтелектуалізації, соціалізації суспільного життя та глобалізації економічних процесів її предметна сфера еволюціонує в напрямку розширення та ускладнення проблематики, залучення до наукового дослідження додаткових шарів соціально-економічних відносин, врахування багатомірності її взаємодії і визначення людини як центру економічної системи.

Парадигма сучасної вітчизняної економічної теорії повинна мати ще й

національно-історичну складову, яка передбачає врахування трансформційної специфічності національної економіки, її інституціональних і відтворювальних особливостей, а також національного економічного менталітету народу, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей країни. Врахування національно-економічних компонентів є важливою умовою глибокого розуміння сучасних соціально-економічних процесів, що відбуваються в країні, і наукового прогнозування тенденцій їх розвитку на перспективу.

Отже, розвиток економічної теорії відбувається на основі поєднання процесу плюралізації зі зростаючою тенденцією до інтеграції її різноманітних напрямів і шкіл, з превалюванням синтезованих і комплексних підходів до дослідження соціально-економічних процесів. Не в протиставленні, а у взаємозбагаченні й науковому синтезі різних концепцій і полягає синергізм ефекту спільної праці вчених-економістів, який дає змогу глибше розкрити предмет економічної теорії в усій його багатогранності.

Узагальнюючи сказане, можна так визначити предмет економічної теорії в політекономічному аспекті:

Економічна теорія - це суспільна наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення своїх безмежних потреб.

Термін **економія** ввели в обіг давньогрецькі мислителі Ксенофонт і Арістотель. У перекладі з грецької він буквально означає "мистецтво ведення домашнього господарства", "домоводство" ("ойкос" - дім, домашнє господарство; "номос" - вчення, закон).

Термін "політична економія" був уперше застосований французьким меркантилістом Антуаном Монкретьєном у праці "Трактат політичної економії", написаній у 1615 р. З грецької "політикос" перекладається як державний, суспільний. Отже, цей термін у поєднанні з терміном "економія" означає науку про ведення господарства в державі, суспільстві.

В економічній науці термін "політична економія" домінував до кінця XIX ст.- часу виходу (1890 р.) праці відомого англійського економіста А. Маршалла "Принципи економіки". **Економікс** - це неокласичний напрям в економічній науці, який має за мету синтезувати класичну політичну економію і маржиналізм.

У сучасних умовах більшості країн світу (особливо англо-американських) політична економія функціонує під назвою "економіст", в ряді інших - як "економічна теорія" або як "політична економія". Кожна з них має свій аспект дослідження і викладення. Проте вони, по суті, є назвами однієї економічної науки, що постійно розвивається та досліджує економічні явища і процеси на різних етапах розвитку людського суспільства.

Еволюція термінів "економія", "політична економія", "економіст", "економічна теорія" об'єктивно зумовлена розвитком самої економічної науки і об'єкта її досягнення - економічної системи.

Економічна теорія в широкому розумінні включає такі розділи: *основи економічної теорії* (політекономія), *мікроекономіка*, *мезоекономіка*, *макроекономіка*, *мегаекономіка* (рис.6).

Рис.5 - Структура загальної економічної теорії

Основи економічної теорії (політекономія) – це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей, функціонування та розвиток економічної системи в різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає економічні процеси і поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарства, підприємства, фірми. Вона аналізує ціни окремих товарів, витрати на їхнє виробництво, прибуток, заробітну плату, попит і пропозицію на товари та ін.

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки. Об'єктом її дослідження є валовий національний продукт, національний дохід, національне багатство, рівень життя населення, проблеми безробіття, інфляція та її причини, грошовий обіг, рух процента, податкова політика, кредитно-банківська система та ін.

Мезоекономіка вивчає окремі галузі й підсистеми національної економіки (агропромисловий, військовопромисловий, торговельнопромисловий та територіально-економічні комплекси, вільні економічні зони та ін.).

Мегаекономіка вивчає закономірності функціонування і розвитку світової економіки в цілому, тобто на глобальному планетарному рівні.

Зауважимо, що загальна економічна теорія не є механічною сумою її складових. Усі її частини перебувають у нерозривній єдності та органічному взаємозв'язку, що забезпечує цілісне сприйняття економіки як самодостатньої і динамічної системи, яка функціонує на національному й загальносвітовому рівнях.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на *позитивну й нормативну економічну теорію*.

Позитивна економічна теорія ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та взаємозалежності, які зумовлюються реальною дійсністю. Тобто, вона досліджує економічну дійсність, відповідає на запитання: *яка вона є?*

Нормативна економічна теорія з'ясовує об'єктивні процеси, дає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на вищий ступінь розвитку.

Рис.6 - Рівні використання економічних законів

Функції економічної теорії

У процесі становлення і розвитку економічної теорії, як науки, були сформовані її основні функції (рис.7): *пізнавальна, методологічна, практична, прогностична, виховна.*

Рис.7 - Функції економічної теорії

Пізнавальна функція. Реалізується через дослідження сутності економічних процесів і явищ. Розкриваючи і формулюючи економічні категорії і закони, економічна теорія тим самим збагачує знання людей, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд, сприяє науковому передбаченню економічного розвитку суспільства.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає теоретико-методологічною базою для цілої системи економічних наук, оскільки розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються в усіх галузях і сферах людської діяльності

Практична функція економічної теорії зводиться до наукового обґрунтування економічної політики держави, розробки рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання.

Економічна політика - це цілісна система заходів держави, спрямованих на розвиток національної економіки в інтересах усіх соціальних груп суспільства. Вона має визначати оптимальні варіанти вирішення економічних проблем

Між економічною теорією і практикою існує тісний взаємозв'язок (рис.8). Будь-яка теорія без зворотнього зв'язку з практикою втрачає цінність і сенс. Практика формує замовлення на теоретичні дослідження, дає матеріал для наукового аналізу та остаточно оцінює життєвості будь-якої теорії. Практика - критерій істинності економічних знань. Вона веде до знання, знання - до передбачення, передбачення - до раціональних дій, дія - до удосконалення практики. Такий цикл зв'язків постійно повторюється, щоразу піднімаючись на вищий рівень.

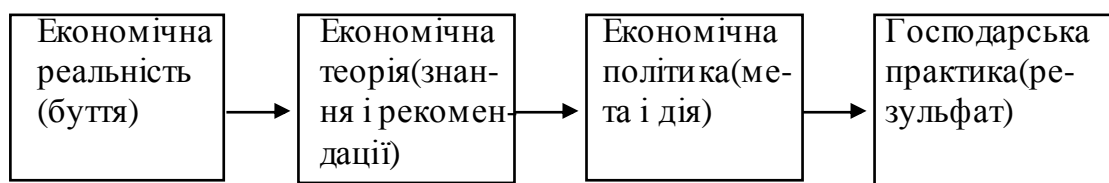

Рис.8 - Взаємозв'язок економічної теорії і господарської практики

Прогностична функція економічної теорії виявляється у розробці наукових основ передбачення перспектив соціально-економічного розвитку в майбутньому. По суті, вона зводиться до розробки прогнозів довгострокових програм розвитку суспільного виробництва з урахуванням майбутніх ресурсів та можливих кінцевих результатів.

Виховна функції - полягає у формуванні в громадян економічної культури, логіки сучасного ринкового економічного мислення, які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному і загальносвітовому рівнях і дають їм можливість виробити грамотну господарську поведінку в умовах ринкової системи. Вона виховує у них усвідомлення того, що досягти успіхів і вищого життєвого рівня можна тільки оволодівши глибокими знаннями, в результаті наполегливої праці, прояву підприємливості та ініціативи, прийняття та обґрунтування рішень і здатності брати на себе відповідальність за свої господарські дії в умовах конкуренції.

Економічне мислення - це сукупність поглядів, уявлень та суджень людини про реальну економічну дійсність, які визначають господарську поведінку.

Є два види економічного мислення: *буденне* і *наукове*.

Буденне мислення - поверхове, однобічне і безсистемне сприйняття людиною реальних економічних процесів, на підставі чого вона робить суб'єктивні, часом помилкові висновки і судження щодо економічних проблем.

Наукове мислення - всебічне і глибоке пізнання людиною економічної дійсності на основі використання наукових методів дослідження, що дозволяє розкрити сутність економічних процесів, об'єктивно оцінити їхню суспільну значущість і прогнозувати тенденції розвитку на майбутнє (рис.9).

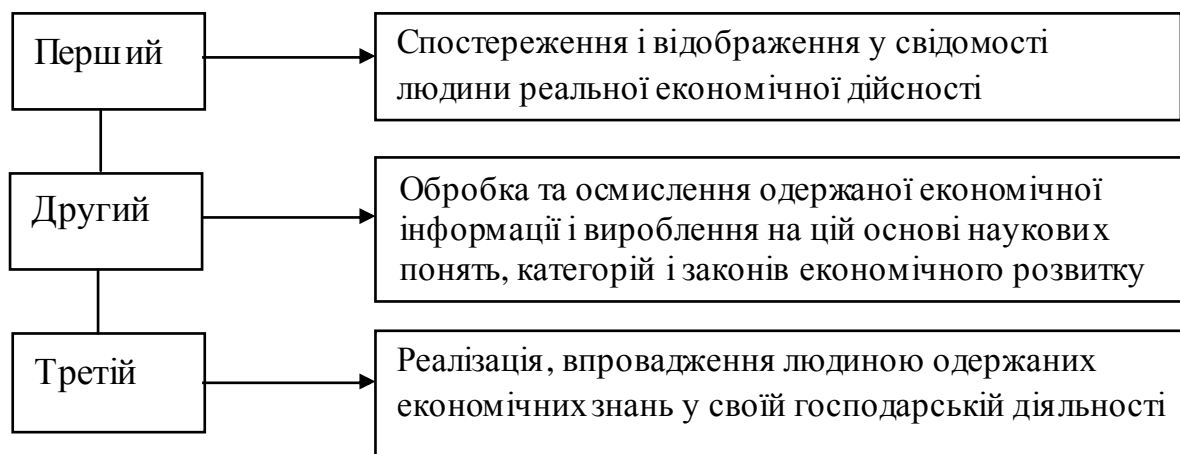

Рис.9 - Етапи формування наукового економічного мислення

3.Принципи і методи пізнання економічного життя суспільства

Економічна теорія використовує широкий спектр прийомів і способів дослідження свого предмета, які й визначають зміст її *методу*.

Метод економічної теорії - це сукупність прийомів, засобів і принципів, за допомогою яких досліджуються категорії і закони функціонування та розвитку економічних систем.

Економічна теорія застосовує як загальнонаукові, так і специфічні для даної науки методи пізнання економічних явищ і процесів (рис.10)

Рис.10 - Основні методи економічної теорії

Діалектика як метод - загальний для всіх наук метод пізнання, у тому числі для економічної теорії. Він базується на використанні законів і принципів філософії, обґрунтованих видатним німецьким філософом Георгом Гегелем. Сутність їх полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності, в безперервному розвитку розуміння того, що накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного стану, що джерелом розвитку є єдність і боротьба протилежностей.

Наукова абстракція як метод полягає в поглибленому пізнанні реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших сталих сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від всього випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, економічних категорій, виявлення і формування законів.

Аналіз і синтез як метод дослідження застосовуються в єдності двох його складових. При *аналізі* об'єкт дослідження розкладається на складові

частини, кожна з яких вивчається окремо; *при синтезі* відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними.

Індукція і дедукція. Індукція - це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. Дедукція - метод пізнання від загального до одиничного. Метод індукції і дедукції забезпечує діалектичний зв'язок одиничного, особливого і всезагального.

Історичний і логічний методи використовуються економічною теорією для дослідження економічних процесів у єдності. *Історичний метод* вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. *Логічний метод* досліджує економічні процеси в їхній логічній послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесові.

Економічне моделювання - це формалізований опис і кількісний вираз економічних процесів і явищ (за допомогою математики й економетрики), структура якого абстрактно відтворює реальну картину економічного життя.

Економічні моделі (рис.11) дають можливість наочно і глибше дослідити основні риси й закономірності розвитку реального об'єкта пізнання.

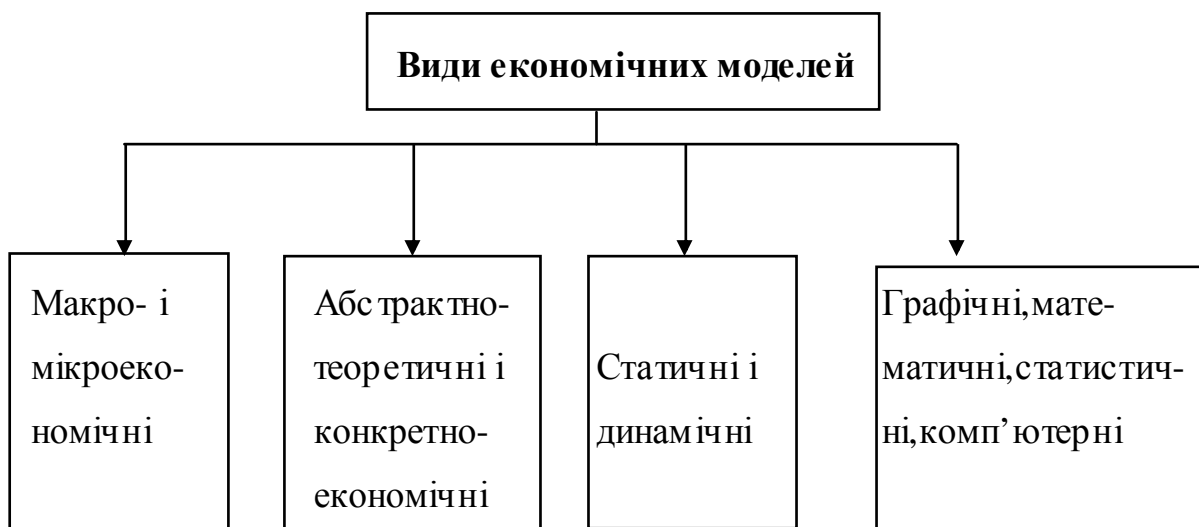

Рис.11 - Види економічних моделей

Економічний експеримент - штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за оптимально сприятливих умов та подальшого практичного впровадження. Економічний експеримент дає змогу на практиці перевірити обґрунтованість наукових гіпотез і рекомендацій, щоб попередити помилки і провали в економічній політиці держави.

Економічні категорії, закони й принципи. Пізнання і використання економічних законів

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, відкриває і формулює економічні категорії, закони й принципи.

Економічні категорії – це абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають суттєві властивості економічних явищ і процесів. Наприклад: товар, власність, капітал, прибуток, ринок, попит, заробітна плата, робоча сила та ін.

Економічні закони відбивають найсуттєвіші, стійкі, що постійно повторюються, причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності економічних процесів і явищ. Закони виражають сутність економічних відносин. Економічні закони у своїй сукупності створюють *систему економічних законів* (рис.12), яка включає в себе всезагальні, загальні, специфічні й стадійні закони.

Система економічних законів

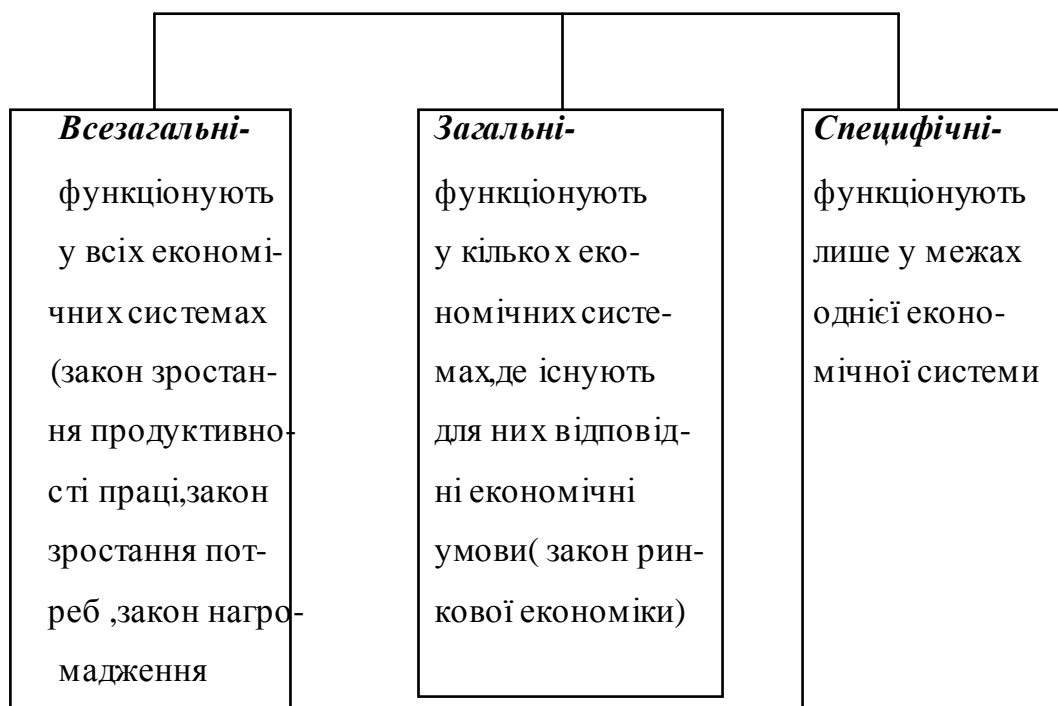

Рис.12 - Система економічних законів

Економічні принципи – теоретичні узагальнення, що містять певні допущення, усереднення, які відображають загальні тенденції розвитку економічної системи. Як і економічні закони, вони також віддзеркалюють взаємозв'язок економічних явищ, але менш стійкі і мають менш обов'язковий характер.

Під принципом будь-якої науки розуміють її самі прості початкові положення, базові погляди, на фундаменті яких будуються всі ґрунтовні категорії даної науки.

Взаємозв'язок економіки, як господарської діяльності людей і як науки, можна подати наочною схемою:

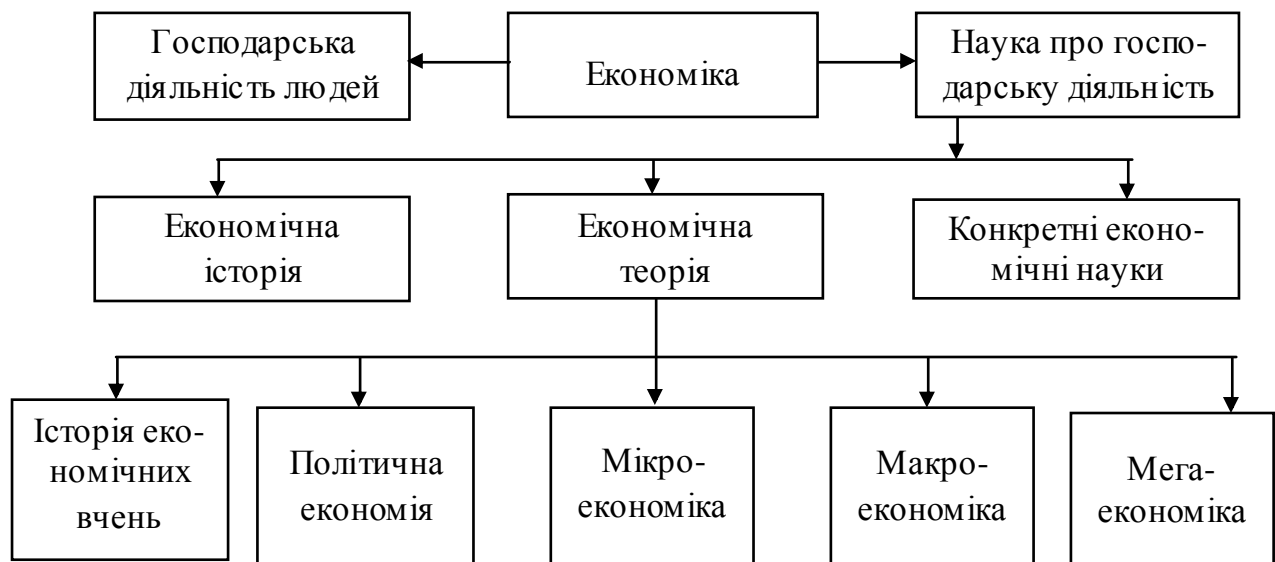

Рис.13 - Взаємозв'язок наукової та господарської діяльності людей

Економічна теорія є фундаментальною базою, теоретичним ядром усього комплексу економічних наук – галузевих, міжгалузевих і функціональних (рис.14). Вона досліджує природу, глибинну суть економічних явищ і процесів, базисні соціально-економічні відносини і господарську поведінку людей у певній економічній системі. Результатом цих досліджень є розкриття економічних понять, категорій та законів, які характеризують фундаментальні основи економічного буття. Спеціальні економічні науки, спираючись на базисні положення економічної теорії, розробляючи систему методів і правил практичного використання економічних категорій та законів у тій чи іншій

конкретній сфері господарської діяльності. Із сукупностей економічних категорій і законів економічна теорія формує єдиний категорійно-понятійний апарат, своєрідну «економічну мову», яка інтегрує економічні науки і запобігає неоднозначному тлумаченню економічних категорій і понять у різних дисциплінах.

Виступаючи методологічною базою для різних економічних наук, економічна теорія водночас має в повному обсязі враховувати знання, набуті ними у процесі повсякденної господарської діяльності. Тільки спираючись на знання конкретних економічних наук і поєднуючи їх із знаннями соціології, філософії, політології, права, історії тощо, економічна теорія спроможна об'єктивно висвітлити суть та закономірності розвитку економічних систем.

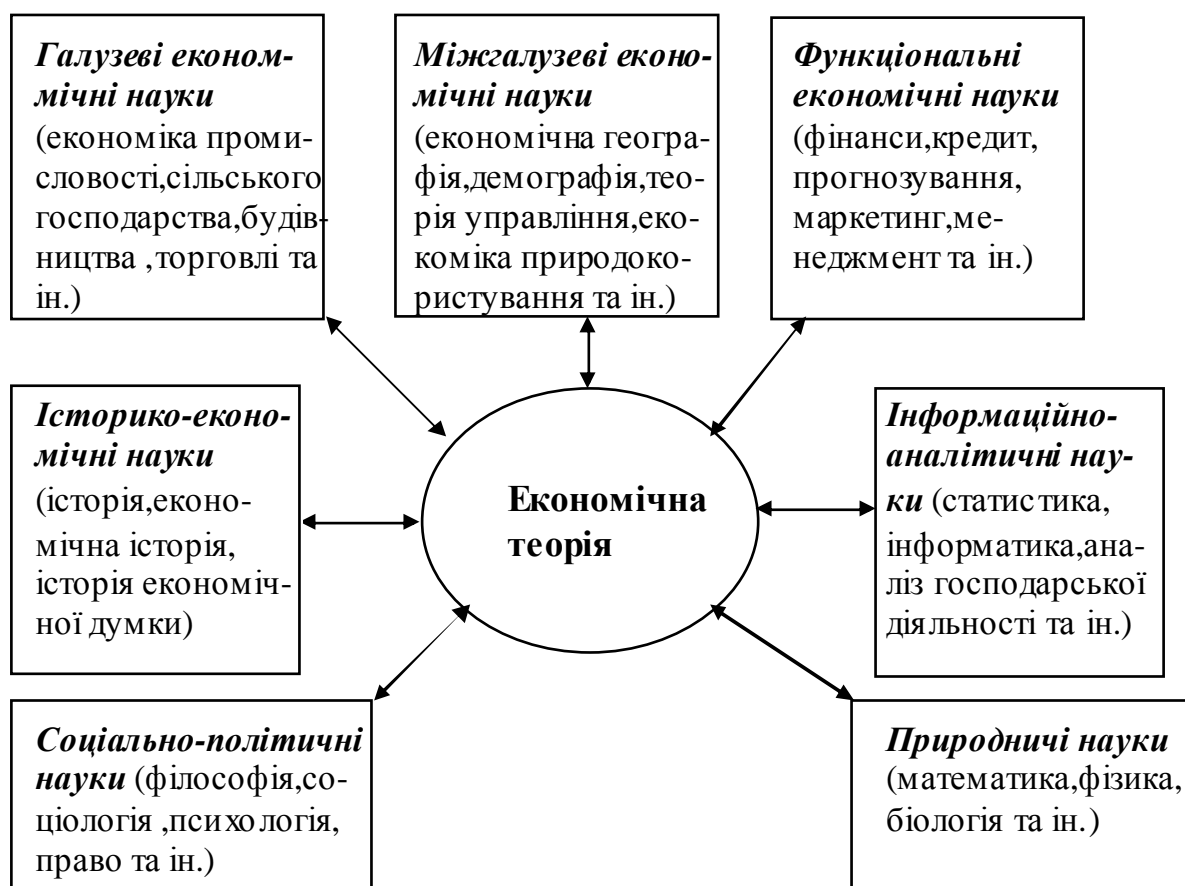

Рис. 14 - Взаємозв'язок економічної теорії і галузевих наук

Лекція 2: „Економічна система, поняття та основні типи.

Власність та її роль в економічному розвитку суспільства”

1. Зміст економічної системи та її структурні елементи

Дослідження закономірностей і ступенів розвитку суспільства є винятково важливою проблемою для науки та суспільної практики. Без цього не можна зрозуміти складні соціально-економічні процеси руху людства до вершин цивілізації.

Вчені-економісти минулого і сучасності по різному трактують сутність та особливості історичного розвитку суспільства. Найбільшого поширення набули *формаційний і цивілізаційний* підходи до розуміння періодизації процесу економічного розвитку людського суспільства.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом і його послідовниками. Суть його полягає в тому, що продуктивні сили суспільства у сукупності з виробничими відносинами становлять певний *спосіб виробництва*, а спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою суспільства - *соціально-економічну формацію*. Основоположним економічним ядром кожного способу виробництва, а відповідно - і формації, є панівна форма власності, оскільки саме вона визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

Формаційний підхід передбачає, що розвиток людського суспільства відбувається як послідовна зміна одного способу виробництва іншим:

- первіснообщинний;
- рабовласницький;
- феодальний;
- капіталістичний;
- комуністичний.

Формаційний підхід виходить із того, що вирішальна роль у суспільному розвитку належить процесу виробництва, відносинам власності, а його

головною рушійною силою є протиріччя між продуктивними силами й виробничими відносинами і загострення класової боротьби в суспільстві.

Однак, у сучасних умовах формаційний підхід при визнанні певних його положень піддається критичному аналізу.

По-перше, п'ятиланкова періодизація розвитку суспільства не має всеохоплюючого значення. Вона більш-менш прийнятна в основному для країн Західної Європи, але не відображає повною мірою своєрідності розвитку азійського способу виробництва, еволюції цивілізацій Китаю, Індії, а також не висвітлює особливостей історичного розвитку Росії, України.

По-друге, формаційний підхід не розкриває багатоваріантності життя, збіднює історію людського суспільства, зводячи її в основному до одного фактора - розвитку матеріального виробництва, практично не враховує ролі соціокультурного та інших неекономічних факторів у розвитку суспільства (національних, релігійних, етнічних, ментальних тощо).

По-третє, уявляючи історію розвитку людства як процес "революційного" руйнування старого способу виробництва і заміни його новим, формаційний підхід, таким чином, припускає певну перервність (дискретність) природно-історичного процесу.

По-четверте, формаційний підхід надмірно абсолютизує класову конфронтаційність між власниками і не власниками, між роботодавцями і найманими працівниками.

На потребу глибшого наукового пізнання закономірностей розвитку суспільства світова суспільна наука розробила і широко використовує цивілізаційний підхід щодо пізнання історії розвитку людства.

Цивілізація — історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою людей.

В основу ***цивілізаційного підходу*** покладено такі принципи:

1) багатовимірності аналізу економічних систем; 2) природної еволюційної

поступовості історичного процесу; 3) відмови від класових, конфронтаційних оцінок змісту і цілей системи; 4) пізнання системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів; 5) посилення ролі людського фактора у суспільному розвитку, визнання світової історії як єдиного планетарного цілого.

Цивілізаційний підхід долає класово-формаційні детермінанти періодизації суспільного розвитку. Найважливішою рисою цивілізації є її гуманістична спрямованість. Людина виступає не лише головним суб'єктом виробництва та цивілізації в цілому, але й їх безпосередньою метою, цільовою функцією (рис. 15)

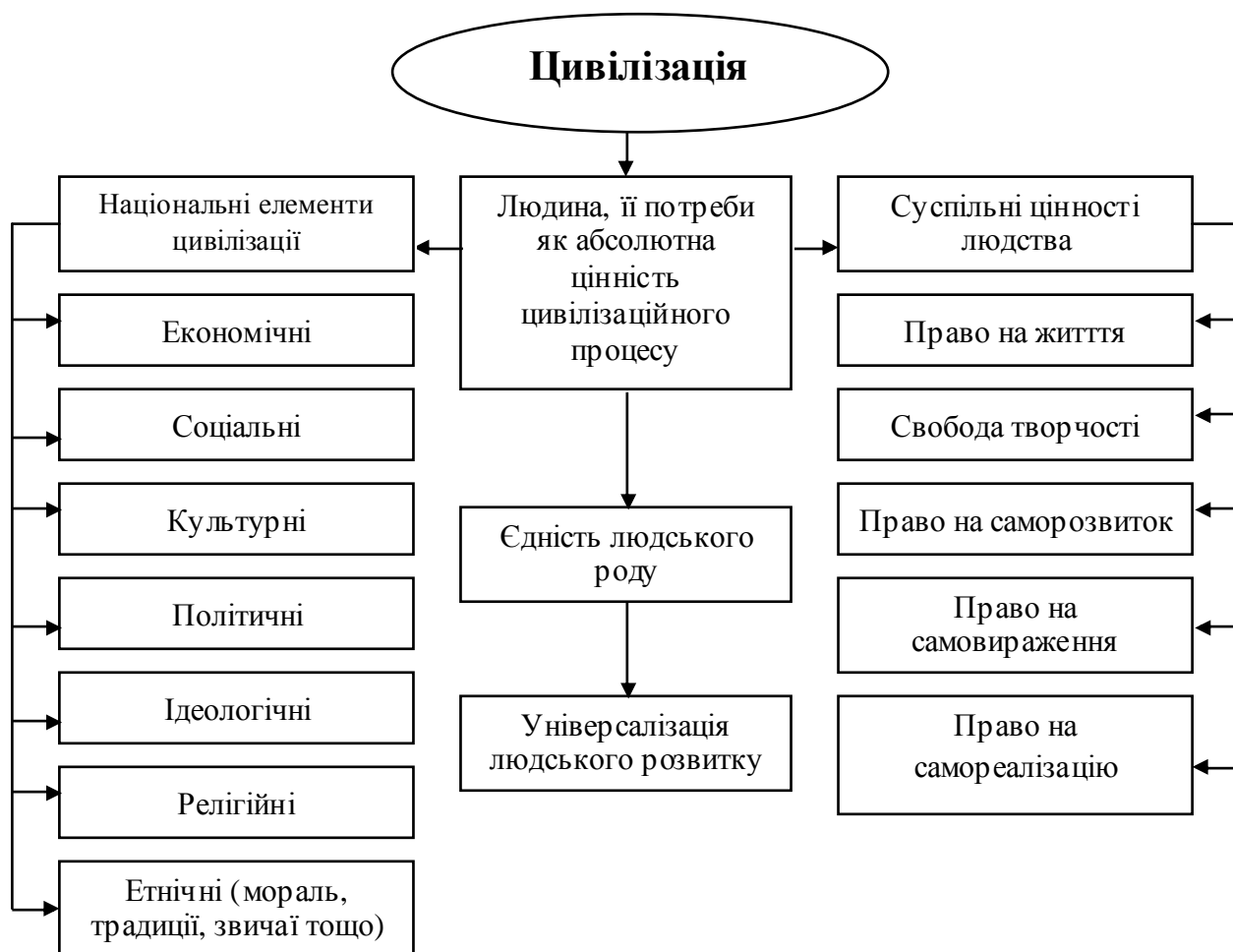

Рис.15 - Структура категорії „цивілізація”

Цивілізація - категорія історична, вона визначається тими багатогранними соціально-економічними умовами, в яких відбувається життєдіяльність того чи іншого народу.

Американський економіст *У.Ростон* висунув теорію "*стадій росту*", в якій виділив п'ять стадій економічного розвитку:

- традиційне суспільство;
- перехідне суспільство;
- стадія зрушення;
- стадія зрілості;
- стадія високого рівня масового споживання.

Основою цієї теорії є технократичний підхід до періодизації історії людства, визнання пріоритетності розвитку техніки.

Інший американський вчений Л.Г.Морган виділяв три етапи в розвитку людської історії:

- епоха дикості (мисливське господарство);
- епоха варварства (скотарство);
- епоха цивілізації.

Епоха цивілізації, у свою чергу, класифікується поетапно у горизонтальному і вертикальному аспектах (рис. 16).

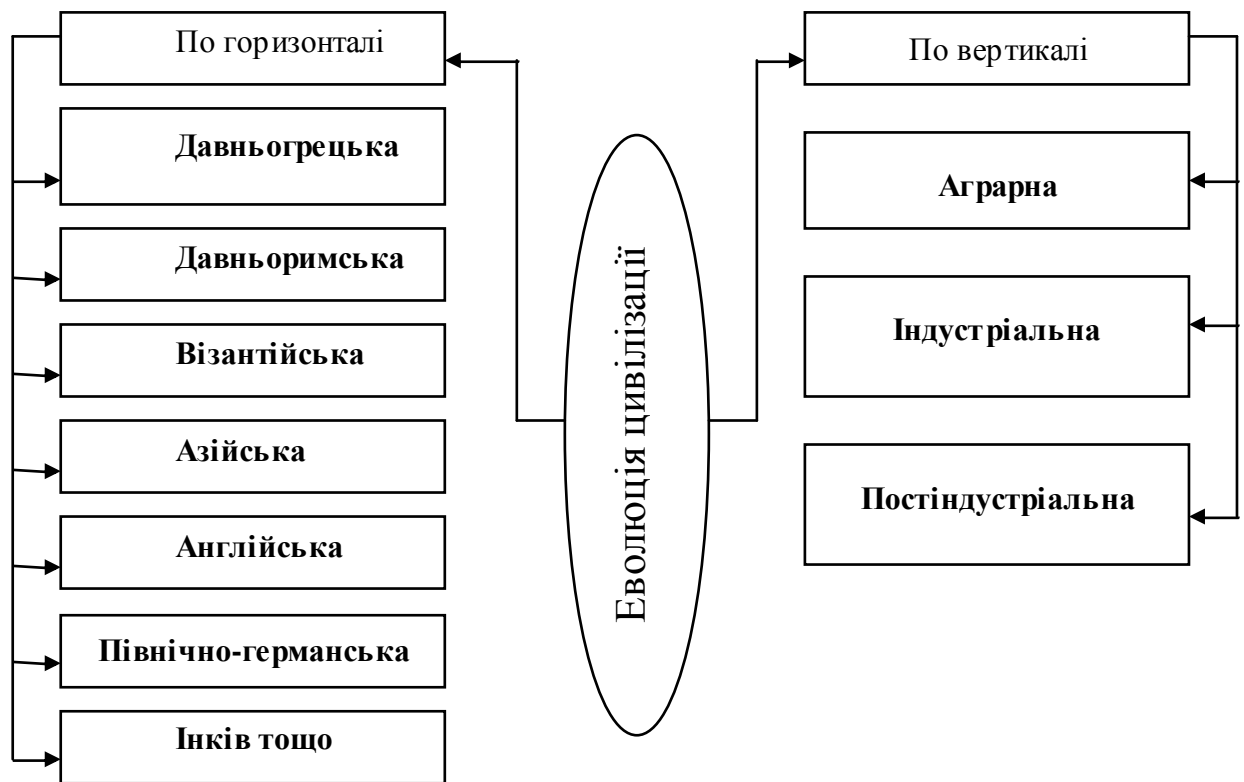

Рис. 16 - Еволюція цивілізації

Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодію неоднорідних за своїм змістом локальних цивілізацій окремих країн і народів, що розвивалися в історично визначені періоди часу.

Вертикальний аспект відбиває розвиток цивілізації у широкому розумінні цього слова: історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від одного ступеня зрілості до іншого вищого. Йому притаманна логіка всесвітнього суспільно-історичного прогресу людства.

Сучасні дослідження розвитку суспільства визначають сім цивілізацій:

1. Неолітична - 7—4 тисячоліття до н. є.
2. Східнорабовласницька — 3—1 тисячоліття до н. є.
3. Антична – VII ст. До н. Є. – VI ст. н. є.
4. Ранньофеодальна – VII - XIII ст.
5. Передіндустріальна – XIV – XVIII ст.
6. Індустріальна – 60-ті роки XVII ст. – 50-ті роки XX ст.
7. Постіндустріальна – починаючи з 60-х років XX ст.

Перехід від одного ступеня зрілості цивілізації до іншого відбувається завдяки глибинним якісним змінам у продуктивних силах суспільства, зростанню продуктивності праці, підвищенню культури людини.

Сучасна економічна зарубіжна наука (Дж.Гелбрейт, А.Арон та інші), використовуючи критерій "ступінь індустріального розвитку суспільства", виділяє три стадії **індустріальної цивілізації**:

- Доіндустріальне суспільство;
- Індустріальне суспільство;
- Постіндустріальне суспільство.

У **доіндустріальному суспільстві** переважають: сільське господарство і ручна праця. Воно існувало до кінця XVII ст., тобто до періоду розгортання промислової революції.

В **індустріальному суспільстві** провідну роль відігравало велике механі- зоване промислове виробництво.

Постіндустріальне суспільство - це нова, найрозвиненіша стадія людської цивілізації, початок якій поклала науково-технічна революція, що розгорнулася у другій половині XX ст. і поступово переросла в сучасну *інформаційно-інтелектуальну революцію*. У постіндустріальному суспільстві домінують: наука, принципово нові види техніки і технологій, інформатика, комп'ютеризація, автоматизація і роботизація всіх сфер економіки й управління. У суспільному виробництві на перший план виставляються: інтелектуальний капітал, знання, сфера послуг (освіта, охорона здоров'я, культура, виробництво духовних благ тощо). Внаслідок цих революційних науково-технічних перетворень формується працівник нового типу, посилюється творчий характер його праці і набувають дедалі більшої ваги потреби творчої саморегуляції особистості. Бурхливий розвиток інформаційно-інтелектуальних технологій, комп'ютеризації, космонавтики посилили зв'язки людини з космосом, що, згідно з концепцією В.І. Вернадського про ноосферу, дозволяє зробити висновок, що сучасне суспільство стоїть на порозі зародження нової

ноосферно-космічної цивілізації, яка буде визначати економічне, науково-технічне і культурне обличчя людства у XXI столітті.

Визначаючи переваги цивілізаційного підходу, слід зазначити, що надмірне акцентування ним уваги на формуванні "єдиної світової цивілізації" є потенційно небезпечним у плані можливості розмивання та ігнорування специфічності економічного і соціально-культурного розвитку різних країн і народів, втрати ними їхньої самобутності й унікальності.

Для постіндустріального суспільства характерним є також поглиблення міжнародного поділу праці, посилення взаємозв'язків та взаємодії національних економік. Значного розвитку набуває світовий ринок товарів, капіталів, робочої сили, посилюється роль загальнолюдських інтересів та цінностей. Всі ці об'єктивні процеси зумовлюють переростання локальних форм цивілізації в глобальні, вони охоплюють все більше країн та все більше впливають на життя народів усього світу. Тому процес формування єдиного світового цивілізаційного простору нерідко відбувається в суперечливій формі - від різнобічної співпраці та партнерства до протистояння і локальних міжцивілізаційних конфліктів.

Цивілізаційна концепція розвитку суспільства дає змогу визначити історичне місце і нашої країни, її знаходження на індустріальній стадії та перспективи переходу до постіндустріальної стадії. Для цього необхідно: створення соціально-ринкової економіки поєднувати з розробкою та використанням високоефективних технологій, структурною перебудовою економіки, впровадженням нових форм організації та управління виробництвом, всебічним розвитком науки, освіти, культури.

Типи економічних систем

Система як загальнонаукове поняття - це сукупність взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення. Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів. В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи, а саме:

- як сукупності відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ;
- як сукупності людей, об'єднаних спільними економічними інтересами;
- як історично визначеного способу виробництва;
- як особливим чином упорядкованої системи зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ;
- як сукупності всіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм, тощо.

З нашого погляду, найзагальнішим є таке визначення економічної системи:

Економічна система — це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства.

Відомий американський економіст П. Самуельсон визначав будь-яку економічну систему, незалежно від її соціально-економічної форми, як таку, що має відповідати на три запитання: Що? Як? Для кого? (рис.17).

Рис.17 - Найважливіші ознаки економічної системи

Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

Важливою характеристикою економічної системи є визначення її структурних елементів.

Економічна система складається з трьох основних ланок: *продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання* (рис.19).

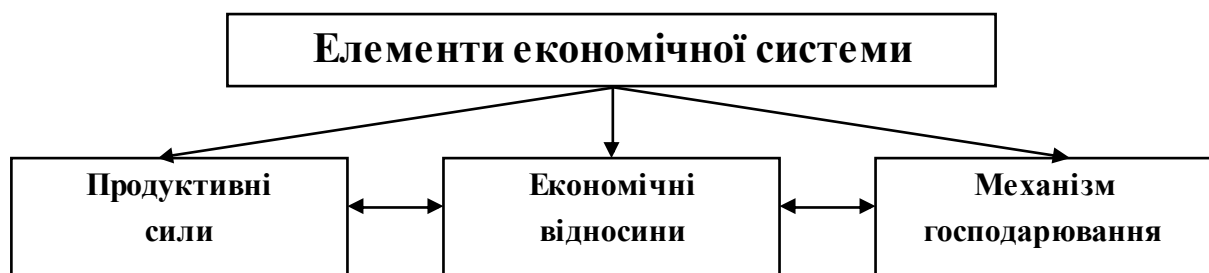

Рис.18 - Основні структурні елементи економічної системи

Продуктивні сили - це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технології, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей. В

процесі історичного розвитку продуктивні сили як в цілому, так і окремі їх елементи, постійно оновлюються, збагачуються і перебувають у діалектичній єдності, кількісній і якісній функціональній залежності.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні відносини - це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ. Система економічних відносин складається з: **техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин** (рис. 19).

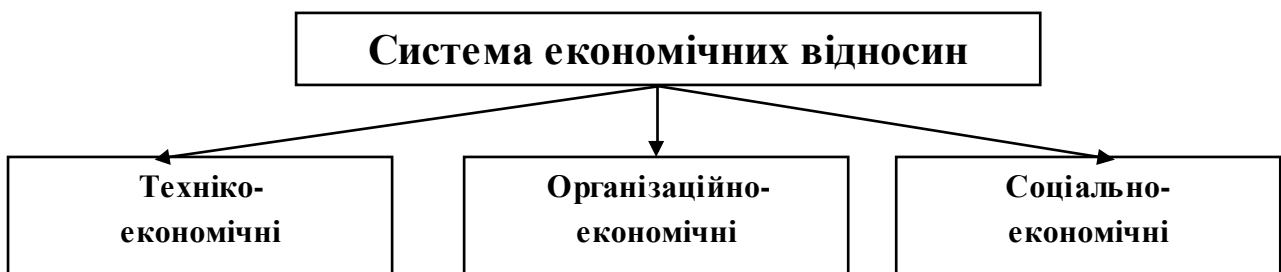

Рис.19 - Система економічних відносин

Техніко-економічні відносини - це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини відображають технології і є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Організаційно-економічні відносини - це відносини між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом: відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва.

Соціально-економічні відносини – це, насамперед, відносини власності в економічному значенні цього поняття. Відносини власності визначають головне

в економічній системі - спосіб поєднання працівника з засобами виробництва. Крім того, відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

Таким чином, соціально-економічні відносини, основою яких є відносини власності, займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі, виконуючи в ній системотвірну функцію.

Господарський механізм є структурним елементом економічної системи, що складається із сукупності форм і методів регулювання економічних процесів та суспільних дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень.

Найважливіша функція господарського механізму забезпечення ефективного розвитку суспільного виробництва на основі динамічної рівноваги між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією.

Типи економічних систем. Людству відомі різні економічні системи, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку. Їх можна класифікувати за відповідними критеріями. Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем за двома ознаками:

- за *формою власності на засоби виробництва*;
- за *способом управління* господарською діяльністю.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: *традиційну, ринкову, командну, змішану* (рис. 20).

Рис. 20 - Типи економічних систем

Традиційна економічна система панувала в минулому, і зараз деякі її риси властиві слаборозвиненим країнам. Вона характеризується багатомисливістю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення. На соціально-економічні процеси значний вплив справляють століттями освячені традиції та звичаї, релігійні та культові цінності, кастовий і соціальний поділ населення. У сучасних умовах країни з традиційною економікою потерпають від засилля іноземного капіталу і надмірно активного перерозподілу національного доходу державою.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної власності на інвестиційні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб'єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації. Всі макро- та мікроекономічні процеси (розподіл ресурсів, ціноутворення, створення доходів тощо) регулюються ринковим механізмом на основі вільної конкуренції. Втручання держави в економічні процеси мінімальне і виважене. Усі економічні рішення приймаються ринковими суб'єктами самостійно на свій страх і ризик.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини ХХ ст.

Командна економічна система базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, жорсткому, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, відсутності реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення. Їй притаманні: висока затратність виробництва, несприйнятливості до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання) тощо. Усе це - ознаки недостатньої

життєздатно-сті командної системи, які закономірно призвели її до кризи, а потім - і розпаду.

Командна економіка існувала у колишньому Радянському Союзі та соціалістичних країнах Східної Європи й Азії.

Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинутих країн і характеризується такими рисами:

- високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвиненої ринкової інфраструктури суспільства;
- різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, корпоративних, державних);
- оптимальним поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;
- орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки.
- збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення тощо.

2. Відносини власності та нові тенденції в їх розвитку

Власність - складна і багатогранна категорія, яка виражає всю сукупність суспільних відносин – економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, релігійних тощо. Вона займає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює спосіб поєднання працівника із засобами виробництва, мету функціонування і розвитку економічної системи, визначає соціальну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності і спосіб розподілу праці (рис. 21).

Виражаючи найглибинніші зв'язки і взаємозалежності, власність, таким чином, розкриває сутність соціально-економічного буття суспільства.

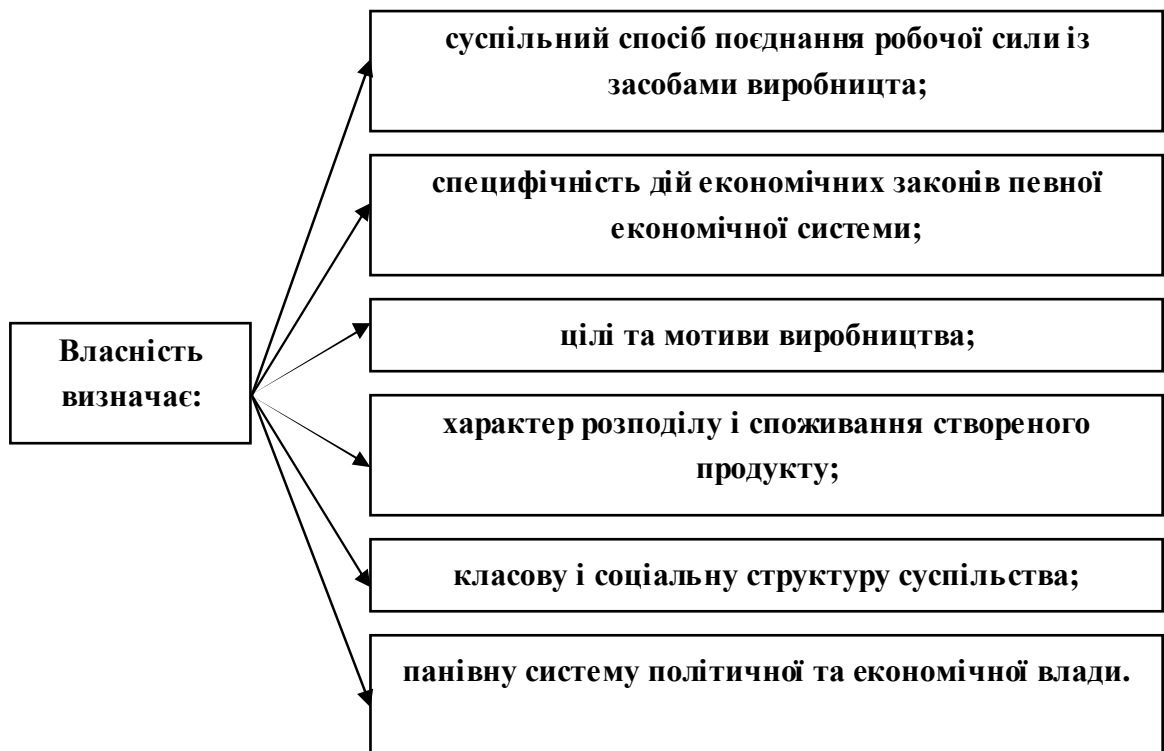

Рис. 21 - Місце власності в економічній системі

Спочатку власність розглядалась як відношення людини до речі, тобто як фізична наявність цієї речі у людини і можливість її використання. Однак, із розвитком суспільства та накопичень наукових знань уявлення про власність змінювалось, ставало обсяговішим і змістовнішим.

Речі самі по собі - це власність, так само як золото, чи срібло за своєю природою не є грошима. Вони перетворилися в гроші за певних економічних відносин.

Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Відповідно, *власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей*. Певна річ стає власністю, тобто економічною категорією, лише тоді, коли з приводу її привласнення люди вступають між собою в певні економічні відносини.

Інакше кажучи, соціально-економічна сутність власності розкривається і реалізується не в системі зв'язків "людина - річ", а в площині взаємодії "людина - людина" з приводу привласнення об'єктів власності.

Привласнення - процес, що виникає у результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей, як до власних. Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або іншої форми власності та її видів.

Відносини привласнення охоплюють весь відтворювальний процес: від виробництва - до споживання.

Вихідним моментом привласнення є сфера виробництва. Саме тут створюється об'єкт власності і його вартість. Кому належать засоби виробництва, той і привласнює результат виробництва. Після цього процес привласнення продовжується через сфери розподілу і обміну, які виступають як вторинна і третинна форми привласнення.

Головним об'єктом привласнення в економічній системі, який визначає її соціально-економічну форму, цілі й інтереси, є *привласнення засобів виробництва і його результатів*.

Власність - це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів.

Варто зауважити, що категорія "*привласнення*" породжує свій антипод - категорію "*відчуження*".

Відчуження - це позбавлення суб'єкта права на володіння, користування і розпорядження тим, чи іншим об'єктом власності.

Привласнення і відчуження - парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Привласнення певного об'єкта власності одним суб'єктом одночасно означає відчуження його від іншого суб'єкта. Якщо один

суб'єкт заявив, що *"це моє"*, це все одно, що він сказав іншим суб'єктам: *"Це не ваше"*.

Тому поряд з власником завжди присутній невластник. Отже, процес привласнення і відчуження - це дві діалектичні сторони сутності відносин власності. Протиріччя в системі "привласнення - відчуження" є внутрішнім джерелом саморозвитку відносин власності. Саме в цьому полягає могутній позитивний заряд цього діалектичного зв'язку.

Таким чином, сприймаючи видимість відношення людини до речі, власність завжди виражає зв'язок: відношення "власника" до "невласника".

Відносини власності утворюють певну систему, що містить у собі три види відносин (рис.22):

- *відносини з приводу привласнення об'єктів власності;*
- *відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності (тобто одержання від них доходу);*
- *відносини з приводу господарського використання об'єктів власності.*

Власник може сам використовувати свій об'єкт власності в господарських цілях, У такому випадку він одночасно виступає у двох іпостасях (особах): *як власник і як господарюючий суб'єкт*. Нині, коли виробництво надзвичайно ускладнилось і набуло значного суспільного характеру, головною особою господарського життя стає не власник, а суб'єкт, який використовує для виробництва чужу власність на правах оренди, лізингу, концесії, кредиту. Таким чином, з'являється два суб'єкти: *суб'єкт-власник і господарюючий суб'єкт*, які розподіляють повноваження та функції.

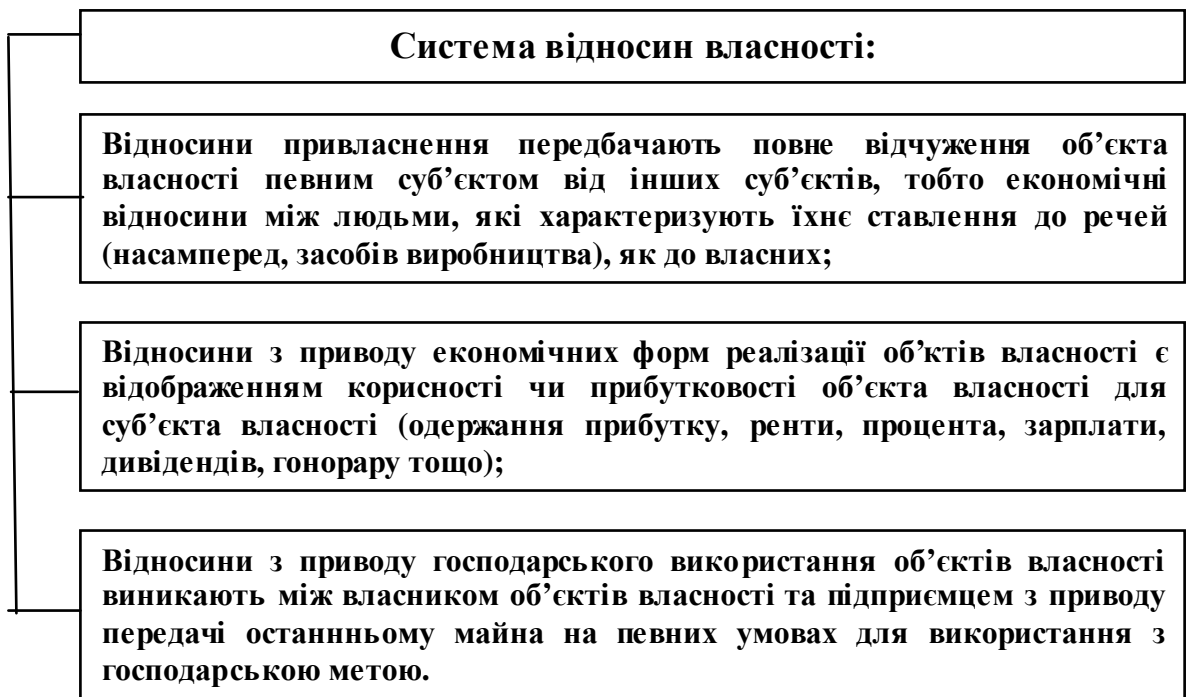

Рис.22 - Система відносин власності

Відносини власності виявляються через об'єкти та суб'єкти власності.

Об'єкти власності-це все те, що можна привласнити, чи відчужити (рис.23).

Суб'єкти власності-це персоніфіковані носії відносин власності (рис.24)

Власність має і правовий аспект, виступаючи як юридична категорія. Юридичний аспект власності реалізується через **право власності**.

Право власності - це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру *правовідносин*, тобто відносин, учасники яких виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків.

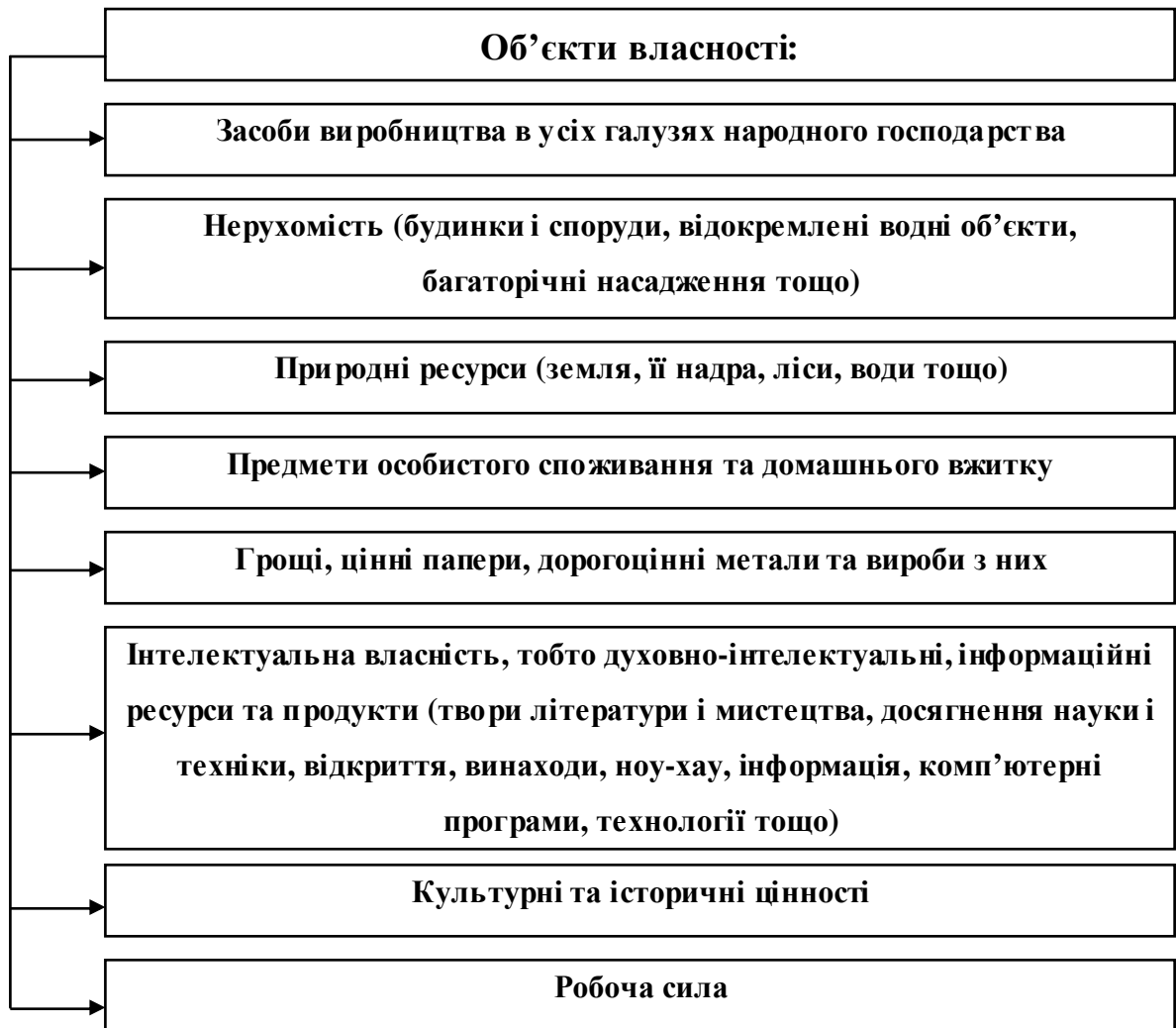

Рис.23 - Об'єкти власності

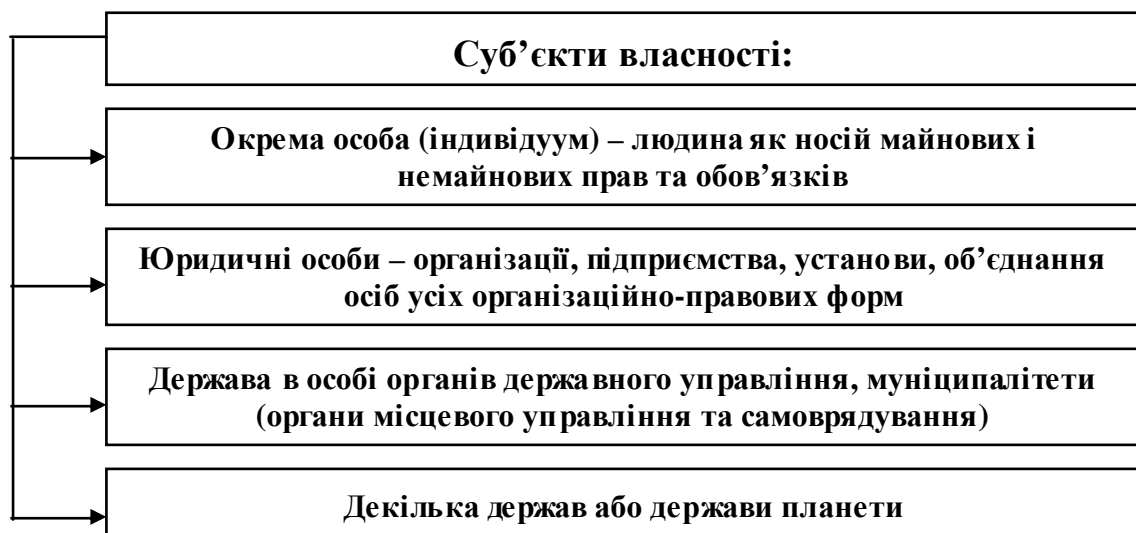

Рис.24 - Суб'єкти власності

Право власності визначається ще з часів римського права трьома основними правочинностями – *володіння, користування і розпорядження*. Це так звана тріада власності (рис. 25).

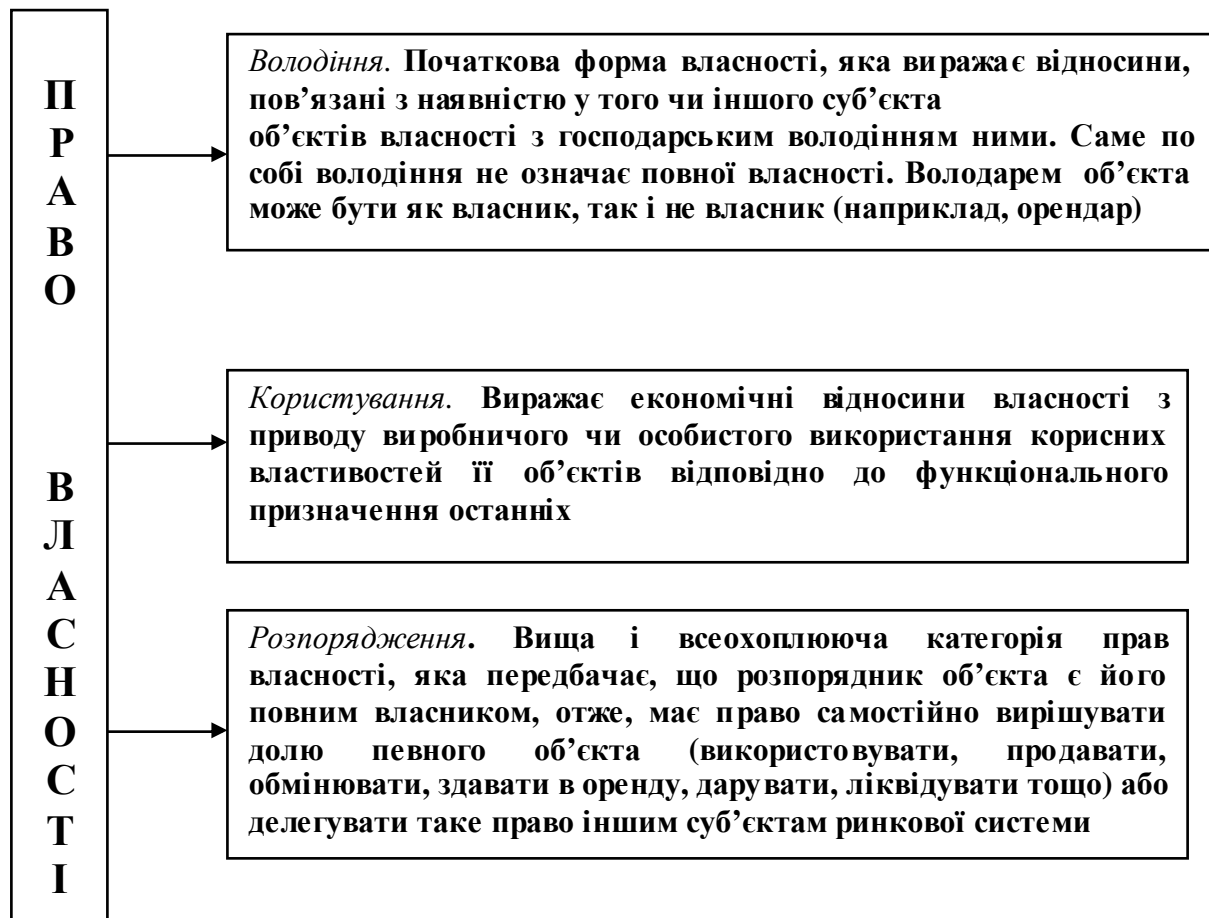

Рис.25 - Сукупність правочинностей власника

Відповідно, повна реалізація прав власності можлива лише за наявності і взаємозв'язку відносин володіння, користування й розпорядження. Суб'єкти, які тимчасово отримують право на володіння і користування чужою власністю (наприклад, орендар) без права на розпорядження, не є повними власниками.

У сучасній економічній науці й господарській практиці розвинутих країн Заходу застосовується ширша і більш деталізована система прав власності. Так, англійським юристом, представником інституціоналізму А. Оноре запропонована система прав власності, яка складається з 11 елементів:

1. Право володіння.
2. Право користування.

3. Право управління (право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ).
4. Право на дохід (право на володіння результатами використання благ).
5. Правосуверенність на капітальну вартість (право на використання, відчуження, зміну чи знищення блага).
6. Право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження в навколишньому середовищі).
7. Право на передачу благ у спадок.
8. Право на безстроковість володіння благом.
9. Заборона на використання шкідливим способом.
10. Право на відповідальність (можливість стягнення блага на сплату боргу) "Зворотний" характер прав власності, тобто, повернення переданих кому-небудь правочинностей після закінчення терміну угоди або достроково у випадку порушення її умов тощо.

Така деталізація юридичних прав власності має не самодостатній характер, а має на меті гарантувати суб'єкту необхідні й достатні права для прийняття оптимальних економічних рішень.

Отже, між власністю, як економічною так і юридичною категоріями існує тісний взаємозв'язок.

Власність, як економічна категорія, виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й перш за все - засобів виробництва та його результатів.

Власність, як юридична категорія, відображає законодавче закріплення економічних відносин між фізичними і юридичними особами з приводу володіння, користування й розпорядження об'єктами власності через систему юридичних законів і норм.

Таким чином, власність характеризує діалектичний взаємозв'язок економічних та юридичних відносин, у якому економічні відносини власності є

первинними, базисними, а юридичні - вторинними, похідними, оскільки зумовлюються економічними відносинами.

Найскладнішою проблемою економічної науки є проблема *форм* власності. Існують два підходи до класифікації форм власності: *вертикально-історичний* і *горизонтально-структурний*.

Вертикально-історичний підхід визначає *історичні форми власності*, які зароджуються у процесі тривалої еволюції суспільства, і зміни однієї форми власності іншою (рис.26). Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певна форма власності, яка відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, особливості привласнення засобів і результатів виробництва та основного суб'єкта, який концентрує права власності. На перших етапах розвитку людство протягом тисячоліть використовувало колективні форми власності, спочатку у формі племінної, а потім - общинної власності. Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовлював те, що люди могли тільки спільно (колективно) добувати засоби до існування і спільно їх споживати. Лише в такий спосіб людство могло вибороти своє право на життя. Згодом розвиток продуктивних сил, вдосконалення самої людини, зміни умов її життя, приводять до формування нового типу власності - приватної. Ці два типи власності (суспільна, колективна й приватна) на різних етапах історичного розвитку суспільства виявлялися в найрізноманітніших конкретно-історичних формах, відображаючи соціально-економічну природу панівного суспільного ладу.

Для *первіснообщинної* форми власності характерні однакові права всіх членів общини на панівний об'єкт власності землю, а також на засоби праці й результати виробництва.

Рабовласницька форма власності характеризується абсолютною концентрацією прав власності рабовласника на засоби виробництва, результати праці й на працівника (раба).

Феодальна власність передбачає абсолютні права власності феодала на землю й обмежені права на працівника (селянина-кріпака).

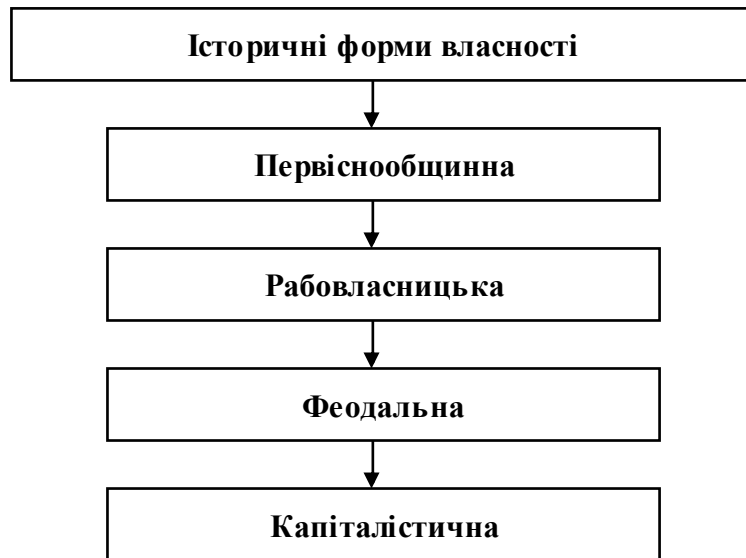

Рис. 26 - Еволюція форм власності

Капіталістична власність характеризується зосередженням прав власності підприємця на засоби виробництва та результати праці і відсутністю власності у найманого робітника, який має особисту свободу.

Однак юридична рівноправність усіх громадян капіталістичного суспільства не означає рівності в розподілі й концентрації прав власності. Це породжує економічну владу одних і економічну залежність інших.

Ліквідація приватної власності в колишніх соціалістичних країнах і заміна її так званою загальнонародною власністю з метою зрівняти всіх людей у правах на засоби виробництва і результати їх використання спричинили розрив природно-еволюційного процесу розвитку відносин власності, що стало однією з причин кризи і розвалу соціалістичної системи.

Горизонтально-структурний підхід визначає класифікацію *економічних форм власності*, а також її види і типи.

Умовами і критеріями означеної класифікації є *рівень розвитку продуктивних сил, характер поєднання працівника із засобами виробництва, ступінь правочинностей суб'єкта на ресурси, результати й управління виробництвом, механізм розподілу доходу* тощо.

Існує два основних типи власності: *приватна і суспільна*.

Приватна власність- це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Приватний тип власності виступає як сукупність *індивідуально-трудової, сімейної, індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської і корпоративної форм власності* (рис. 27).

Рис. 27 - Сучасні форми приватної власності

Приватна власність в усіх її формах є потужним фактором розвитку суспільства, оскільки стимулює у власника підприємницьку ініціативу, інтерес до збільшення особистого, а отже, й суспільного багатства, надає йому економічну свободу вибору, певний статус у суспільстві, самоповагу, право успадкування, утворює реальну майнову відповідальність тощо.

Індивідуально-трудова власність характеризується тим, що фізична особа в підприємницькій діяльності одночасно використовує власні засоби виробництва і свою робочу силу.

Якщо в господарстві використовується праця членів сім'ї, така власність має вигляд **сімейної трудової власності** (наприклад, фермерське сімейне господарство).

Індивідуальний приватний власник може використовувати в господарстві й працю найманого робітника (постійно чи на сезонних роботах).

Партнерська власність - об'єднання капіталів або майна кількох фізичних чи юридичних осіб. З метою здійснення спільної підприємницької діяльності кожний учасник партнерського підприємства зберігає свою частку внесеного ним капіталу чи майна у партнерській власності.

Корпоративна (акціонерна) власність - це капітал, утворений завдяки випуску і продажу акцій. Об'єктом власності акціонерного товариства, крім капіталу, створеного за рахунок продажу акцій, є також інше майно, придбане в результаті господарської діяльності.

Особливість корпоративної власності полягає в тому, що вона поєднує риси приватної і суспільної власності. З одного боку, власники акцій є приватними власниками тієї частки капіталу, яка відповідає номінальній чи ринковій ціні їхніх акцій, а також доходу від них. Разом з тим, пересічні акціонери через розпорошеність пакета акцій не мають реального права на участь у розпорядженні капіталом акціонерного товариства. Реальне право на розпорядження й управління капіталом товариства мають лише ті, хто володіє контрольним пакетом акцій.

Якщо розглядати реалізацію корпоративної власності через відносини володіння, розпорядження й управління, то носіями відносин володіння є відокремлені власники акцій, які одержують на них доходи (дивіденди). Відносини ж розпорядження й управління реалізуються не розрізнено (тобто кожним власником акцій), а власниками контрольного пакета акцій, які розпоряджаються й управляють капіталом акціонерного товариства як єдиною власністю.

Таким чином, акціонерний капітал поєднує приватну власність і колективну форму її використання, оптимально враховуючи особисті й колективні інтереси акціонерів. У цьому сенсі акціонерна власність виходить за межі індивідуальної класичної приватної власності і долає ті обмеження, які їй

притаманні. Вона виступає у формі *асоційованої (інтегрованої) власності*, яка поєднує в собі риси приватної і суспільної власності.

Суспільна власність означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб'єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники. У цих умовах основною формою індивідуального привласнення стає розподіл доходу, а мірою його розподілу – *праця*.

Суспільна власність існує у двох формах: *державній і колективній* (рис.28).

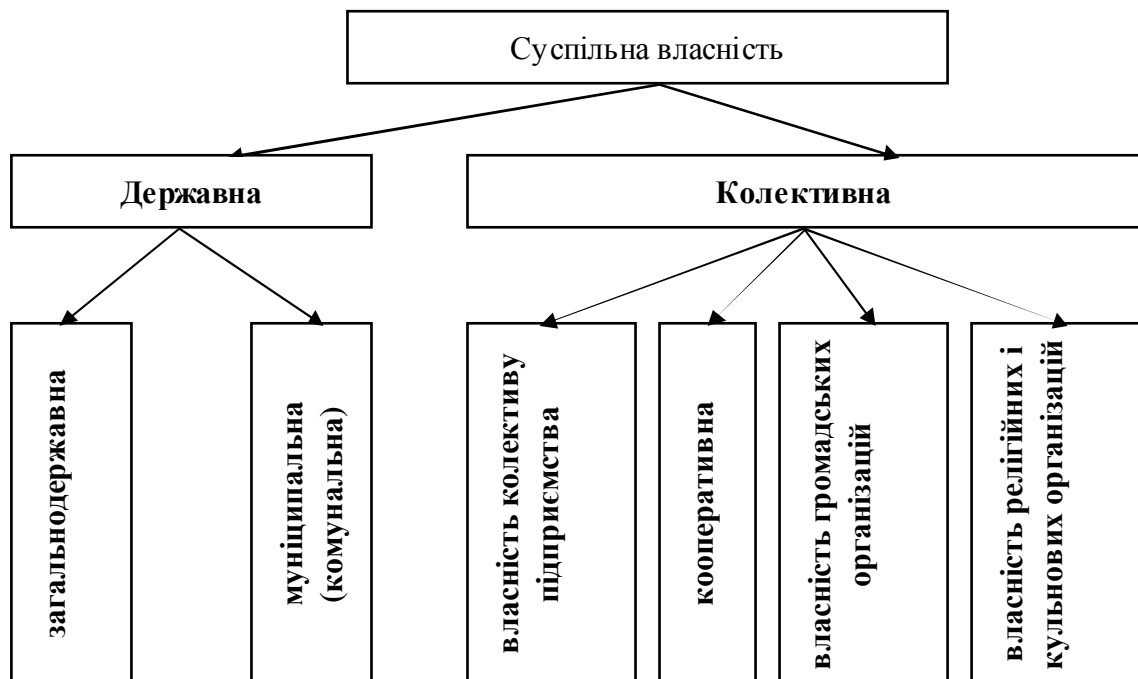

Рис. 28 - Сучасні форми суспільної власності

Державна власність - це така система відносин, за якою абсолютні права на управління і розпорядження власністю здійснюють органи (інститути) державної влади. Державна власність поділяється на загальнодержавну і муніципальну (комунальну).

Загальнодержавна власність - це спільна власність усіх громадян країни, яка не поділяється на частки і не персоніфікується між окремими учасниками економічного процесу.

Кооперативна власність - це об'єднана власність членів окремого кооперативу, створена на добровільних засадах для здійснення спільної діяльності. Власність кооперативу формується в результаті об'єднання майна, грошових внесків його членів і доходів, одержаних від їхньої спільної трудової діяльності. Кожен член кооперативу має однакові права на управління та дохід, який розподіляється відповідно до внесеного паю і трудового вкладу членів кооперативу.

Власність трудового колективу - спільна власність, передана держа-вою іншим суб'єктом у розпорядження колективу підприємства (на умовах викупу чи оренди), яка використовується відповідно до чинного законодавства. Колективна власність може існувати в різних видах залежно від джерела викупу. Якщо підприємство викуплене за рахунок накопиченого прибутку, то створюється неподільна власність колективу підприємства. Якщо підприємство було викуплене за рахунок особистих доходів його працівників, то утворюється пайова власність.

Власність громадських та релігійних об'єднань створюється за рахунок власних коштів, пожертвувань громадян чи організацій або шляхом передачі державного майна. Суб'єктами такої власності є: партії, профспілки, спортивні товариства, церкви та інші громадські організації.

Змішана власність поєднує різні форми власності: приватну, державну, колективну, кооперативну та інші, в тому числі й власність іноземних суб'єктів (рис. 29).

Комбіновані форми власності. У розвинених країнах Заходу з метою забезпечення ефективнішого функціонування виробництва відбувається процес об'єднання підприємств різних форм власності, однак за умови збереження кожною із них своєї базової якості. У результаті створюються *комбіновані форми власності*: концерни, трести, холдинги, фінансово-промислові групи та інші об'єднання. Кожний учасник такого об'єднання делегує органу управління такий обсяг своїх повноважень, який не спричиняє втрати основних властивостей притаманної йому форми власності.

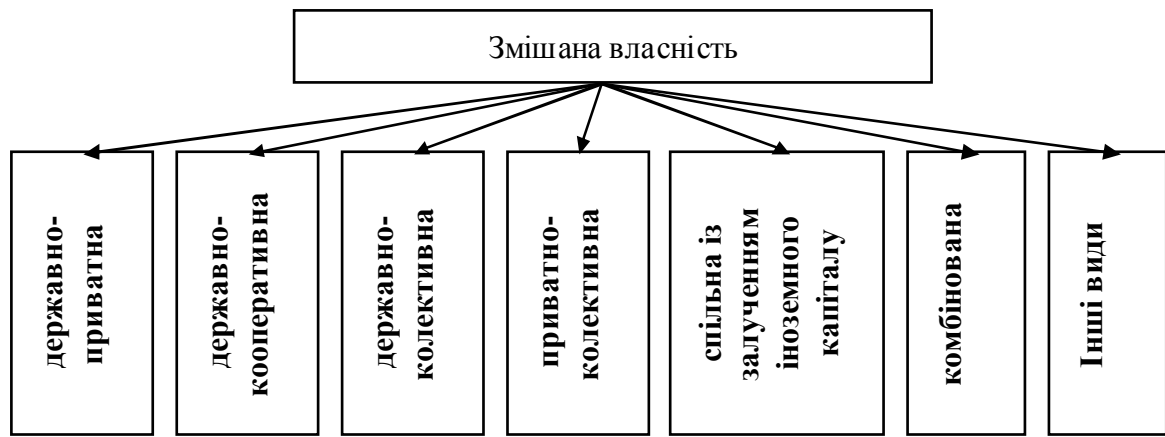

Рис. 29 - Сучасні форми змішаної власності

В Україні в результаті реформування відносин власності на основі роздержавлення й приватизації склались і законодавчо закріплені такі форми :

- *приватна;*
- *колективна;*
- *державна.*

Допускається також існування змішаних форм власності, власності інших держав, власності міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав.

Сучасна економіка розвинених країн перебуває на порозі постіндустріального розвитку і характеризується **динамізмом та новітніми тенденціями в розвитку відносин власності.**

Результатом цих процесів є:

1) подальше розширення плюралізму форм власності - - приватної (великої, середньої, дрібної, сімейної), корпоративної, колективної, кооперативної, державної тощо. Ці форми взаємодіють і доповнюють одна одну, кожна з них знаходить свою "нішу" продуктивного функціонування і максимальної реалізації можливостей, закладених у ній. Завдяки останньому забезпечується конкуренція і ефективне функціонування економіки в цілому

2) значне поширення змішаних і комбінованих форм власності, де провідна роль належить корпораціям і великим фірмам;

3) посилення процесів демократизації і соціалізації відносин власності: створюються асоційовані форми власності трудових колективів, збільшується частка акцій серед працівників фірм, вони залучаються до управління і розподілу доходів, забезпечуються дешевим житлом, медичним обслуговуванням тощо;

4) прогресивна зміна структури об'єктів власності: пріоритетними стають такі об'єкти власності, як наукові знання, інформація, комп'ютерні програми, нові технології, космічні об'єкти, висококваліфікована робоча сила, духовні блага тощо;

5) розширюються форми та об'єкти міжнародної власності на основі поглиблення міжнародного поділу праці й посилення економічних зв'язків між країнами.

Лекція № 3: «Особливості переходу від директивно планової до ринкової економіки. Формування економічної системи України». Сутність і закономірності еволюційного переходу економічної системи до наступного типу

У процесі свого розвитку будь-яка система проходить декілька стадій:

- Становлення (вихідний розвиток нової системи);
- Зрілість (найповніший прояв усіх потенційних можливостей системи та властивих їй суперечностей функціонування);
- Занепад старої системи, запровадження елементів нової (низхідний розвиток старої системи).

Стадія становлення означає низхідний рух старої системи та вихідний рух нової системи.

Трансформаційна економіка є особливим станом еволюційного процесу суспільного розвитку в період зміни його соціально-економічних норм

Принципи трансформації:

- урівноваженість як необхідна передумова успішного розвитку та самостановлення;
- багатовимірність системних перетворень та складний механізм їхньої взаємодії;
- динамічність узгодження складових елементів системи на принципах самоорганізації;
- суперечливе поєднання тенденцій світового еволюційного розвитку і національних особливостей трансформаційних перетворень.

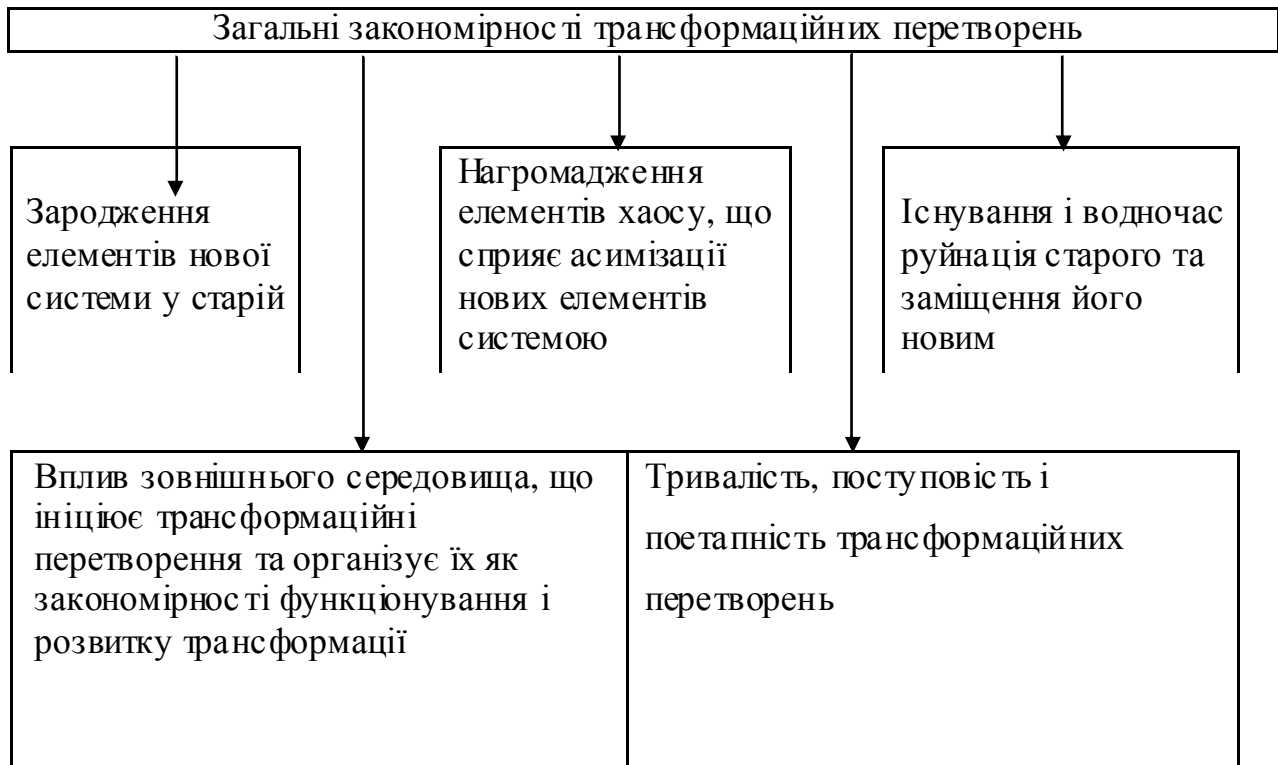

Рис. 30 - Загальні закономірності трансформаційних перетворень

1. Перехідні економічні системи: зміст і основні риси

Перехідні (трансформаційні) економічні системи — це складне явище. В історії розвитку практично кожного соціуму настають періоди, коли стара економічна система функціонує за низхідною (занепадає), а в її просторі зароджуються елементи нової системи з тенденцією до самоорганізації та висхідного розвитку.

Перехідні економіки можна класифікувати за аспектами *цивілізаційного* і *формаційного* процесів.

Аспект цивілізаційного процесу:

- від неоліту до бронзового віку;
- від бронзового до залізного віку;

- від залізного до передіндустріального віку;
- від передіндустріального до індустріального віку;
- від індустріального до постіндустріального (інформаційного) віку.

Аспект формаційного процесу:

- від первісного до рабовласницького ладу;
- від рабовласництва до феодалізму;
- від феодалізму до капіталізму;
- від капіталізму до соціалізму;
- від соціалізму до капіталізму (для постсоціалістичних країн тощо).

У межах кожної цивілізації та кожної суспільно-економічної формації є перехідні стани від однієї стадії розвитку до іншої.

Закономірності трансформації в межах ринкової системи

1. Поглиблення суспільного характеру виробництва:

- розвиток економічної системи визначається ступенем розвитку ринку;
- виникнення монополії усуває обмеженість вільного конкурентного ринку;
- розподіл функцій а сфер діяльності між державою, монополіями і немонополізованим сектором зменшує рівень непередбачуваності в суспільстві, забезпечує певну узгодженість між цими секторами та в них самих, формує систему економічних зв'язків як єдине ціле.

2. *Зміни у розвитку технологічного способу виробництва* вимагають нових та відповідної адаптованості існуючих господарських форм. Це виявляється в тому, що, наприклад, економічна система вільної конкуренції є формою пристосування

до простої кооперації, мануфактурного та машинного виробництва; монополія є формою адаптації до умов НТР (необхідність використання нових джерел енергії, нових методів виплавки чавуну, сталі, алюмінію, застосування двигунів внутрішнього згоряння, концентрації та централізації капіталу. Цю функцію виконали монополістичні союзи). Автоматизований технологічний спосіб виробництва потребує впровадження змішаної економічної системи, яка б органічно поєднувала процеси усупільнення та індивідуалізації, існування дрібних та великих підприємств, господарств, заснованих на різних формах власності тощо.

3. *Кожна наступна форма соціально-економічного розвитку породжує нові фактори економічного зростання, не відкидаючи при цьому надбань попередніх.* За вільної конкуренції головним фактором економічного зростання є гонитва за надприбутком, одержаним завдяки впровадженню науково-технічного прогресу.

Монополія породжує нові переваги великих підприємств над дрібними в застосуванні досягнень НТП, економії на управлінні та ін., а також можливість упорядковувати, узгоджувати та передбачувати результати діяльності.

Державно-монополістичний капіталізм створює можливості державного впливу на відтворювальний процес у масштабах суспільства.

Змішана економіка забезпечує спеціалізацію і розподіл функцій між дрібними та крупними підприємствами, передбачає обрання форми власності й форми господарювання за економічною доцільністю.

Формування специфічної ієрархії суб'єктів господарювання.

Головним суб'єктом системи вільної конкуренції є дрібний товаровиробник;

— періоду *крупного машинного виробництва* — власник капіталу;

— за *монополії* — об'єднання капіталістів;

— в умовах *державно-монополістичного капіталізму* — держава.

Змішана економіка докорінно змінює місце і роль *найманого робітника*, який дедалі частіше стає *співвласником капіталу* та учасником управлінського процесу в межах корпорацій (наймані менеджери) й учасником процесу регулювання економіки як цілого (наймані державні службовці).

Зміст перехідної економіки — формування нових елементів та системоутворення їх, яке дає можливість зайняти новому панівне місце в ієрархії підсистем та системи як цілого.

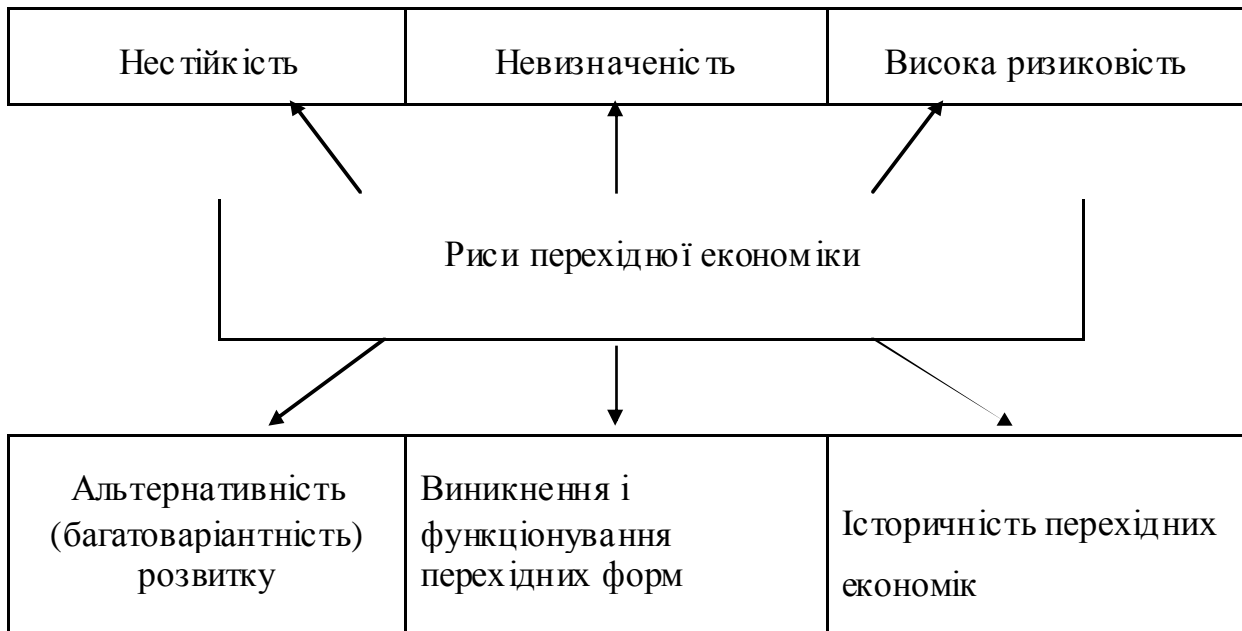

Рис 31 - Риси перехідної економіки

Нестійкість перехідної економіки пояснюється тим, що на відміну від стабільної економічної системи, в якій зміни стосуються переважно механізму функціонування системи, в перехідних системах змінюється сам механізм розвитку. Останнє порушує її стійкість, оскільки спричиняє розбалансованість попередньої системи. *Невизначеність*, як риса перехідної економіки,

пояснюється, насамперед, здатністю елементів системи до самоорганізації.

Суб'єкти економіки ставлять перед собою мету — побудувати економічну систему певного типу і розробляють механізми та засоби досягнення мети, але, зазвичай, теоретично сформульована і практично реалізована мета не співпадає повністю. По-перше, тому, що завжди в процесі становлення виникають непередбачувані заздалегідь моменти. По-друге, з причини здатності системи до самоорганізації, що сама по собі передбачає багатоваріантність розвитку.

Багатоваріантність самоорганізації системи, різноманітність устремлінь, цілей, бажань стосовно майбутнього суспільного устрою зумовлюють альтернативний характер розвитку перехідних економік. Устремління щодо трансформації старої системи можуть бути успішними (реалізована мета близька до поставленої) і безуспішними (система повертається в модифікованому вигляді до попереднього стану або ж гине).

Перехід до нової економічної системи — це співіснування і боротьба старого й нового. Становлення нової системи породжує відповідні *нові економічні форми*. Наприклад, грошова рента в умовах феодалізму або індикативне планування та державне регулювання в умовах капіталізму.

Суперечності перехідних економік є суперечностями розвитку, а не функціонування. Це суперечності між старим та новим у надрах самої економічної системи; між економікою і політикою, між економікою та ідеологією; політикою та ідеологією; між соціальними верствами, що традиційно склалися, і тими, що зароджуються, тощо.

Загострення цих суперечностей часто супроводжується бажаннями та закликами повернутися до попереднього стану (фізіократи, соціалісти-утопісти, сучасні ультраліві).

Історичність перехідної економіки зумовлена характером умов переходу, природними, економічними, регіональними, політичними, ідеологічними та соціальними особливостями країн, які формують специфіку моделей переходу.

Криза і розпад командно - адміністративної системи та необхідність переходу економіки постсоціалістичних країн до ринкових відносин

Усі досоціалістичні економічні системи спочатку виникали в процесі еволюційного розвитку, і лише потім наука вдавалась до спроб теоретично осмислити їх.

Відмінністю соціалізму є те, що він спочатку виник як теорія (рис. 33), і лише згодом була зроблена спроба реалізувати цю теорію на практиці шляхом революційних перетворень.

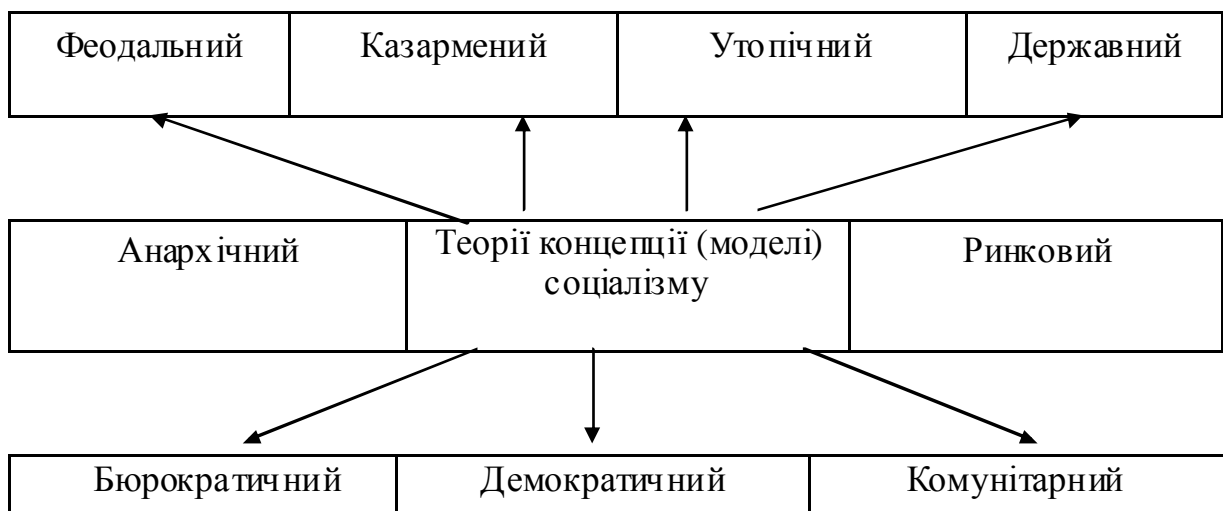

Рис.32 - Теоретичні концепції (моделі) соціалізму

Теоретичною основою реалізованої моделі соціалізму вважається марксистська економічна концепція, її головні засади такі:

—капіталізм неспроможний вирішити внутрішню притаманні йому суперечності й мусить поступитись місцем наступній економічній формації — *комуністичній*, яка є антиподом капіталістичної форми суспільного устрою; —комунізм передбачає дві фази суспільного розвитку:

1— соціалізм; 2 — комунізм.

Соціалізм — перехідна форма від капіталізму до комунізму, оскільки, на відміну від попередніх економічних систем, які мали єдину економічну основу — приватну власність, елементи комунізму не можуть зародитися у надрах капіталізму (через відмінність економічної основи).

Особливості комуністичної системи:

—економічною основою нової системи є *суспільна власність*;

—всезагальність праці;

—безкласовість;

—колективізм, що усуває індивідуальний егоїзм;

—нетоварні (безпосередньо суспільні) зв'язки;

—розподіл здійснюється на I фазі суспільного розвитку — за працею, на II — за потребами;

—самоуправління як антипод державної форми управління;

—повне відмирання держави як апарату насильства на II фазі суспільного розвитку.

Реалізація марксистської концепції економічного розвитку супроводжувалася значними теоретичними змінами і модифікувалася у *марксистсько-ленінську теорію побудови соціалізму*, яка мала такі етапи:

1. *Політика "воєнного комунізму"* (В.І. Ленін згодом визнав її політикою не тільки вимушеною, а й помилковою) була спрямована на ліквідацію ринкових

відносин, приватної власності та класів, на перехід до безпосереднього продуктообміну через державні органи влади.

2. *Нова економічна політика (НЕП)*, яка внесла в теоретичну концепцію суттєві корективи і, насамперед, визнання:

- ринкових форм (товар, гроші, ціна, кредит, фінанси тощо);
- двох форм власності (державної та кооперативної);
- двох класів (робітників і селян, інтелігенція як прошарку);
- державної форми управління за участю народу.

Реалізована модель соціалізму дістала назву *командно-адміністративного соціалізму*.

Риси командно-адміністративного соціалізму:

—тотальне панування державної власності (навіть колгоспно-кооперативна власність, проголошена конституцією, втратила риси кооперативної і була одержавлена);

—централізоване регулювання всіх зв'язків державою (директивне централізоване планування від досягнутого);

—спотворені ринкові відносини (ціни, відсоток за кредит, ренту тощо встановлювала держава);

—прямий розподіл ресурсів;

—державне тотальне управління за принципом жорсткої ієрархії; вершину ієрархічної піраміди займає партійна бюрократія;

—розподіл за волею держави, яка об'єктивно не може визначити частку індивіда у суспільному результаті економічної діяльності (хоч зарплата видається за форму розподілу відповідно до кількості та якості праці).

Як наслідок, у процесі революційних змін відбулося тотальне одержавлення економіки, політики, ідеології та інших форм суспільного буття.

Криза адміністративно-командної системи стала проявом загострення суперечностей, породжених та нагромаджених нею, які система виявилася не здатною вирішити.

Суперечності адміністративно-командної системи.

Головна суперечність — суперечність між проголошеними та реалізованими цілями.

Форми прояву головної суперечності:

— між вивільненням трудящих від поневолення (експлуатації) з боку капіталу і поневоленням їх державою;

— між проголошеною метою побудови суспільства всезагального добробуту і сформованою економікою тотального дефіциту, який є не лише наслідком, а й передумовою відтворення бюрократичної системи адміністративного соціалізму;

— між проголошеною метою побудови суспільства, де всі блага "поллються повним потоком" і здійсниться великий принцип: "від кожного — за здібностями, кожному — за потребами" і деформованою структурою

зорієнтованою на виробництво заради виробництва;

— між проголошеною метою високопродуктивного виробництва (трудящі працюють на себе й на суспільство в цілому) і спадною ефективністю реального виробництва через відсутність конкуренції і тотальне панування державної монополії;

— між проголошеною метою побудови суспільства, заснованого на самоуправлінні (самоуправління як антипод державного управління), і реальною системою управління у формі диктатури держави, яка виявляється через диктатуру пролетаріату, диктатуру партії та ін.

Причини глибокої кризи командно-адміністративної системи не вичерпуються тільки нагромадженими нею внутрішньо притаманними їй суперечностями. Вони пояснюються існуючою структурою влади та запроваджуваною нею політикою. Значною мірою ця криза зумовлена об'єктивними законами нерівномірності та циклічності економічного розвитку.

2. Концепції переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки

Соціально орієнтовану ринкову економіку, яку прагнуть створити постсоціалістичні країни, можна визначити як систему, в основі якої переважає приватна власність, свобода підприємництва, вільний продаж усіх факторів виробництва, товарів та послуг.

Головні завдання перехідного періоду від адміністративно-командної до соціально орієнтованої ринкової системи такі:

—*реформування відносин власності;*

—*роздержавлення* (обмеження втручання держави в економічне життя суспільства аж до повного вилучення, відмова від прямого управління держави економікою, створення умов для зростання кількості господарюючих суб'єктів);

—*приватизація* (перехід у приватну власність значної частки державної власності;

—*демонополізація* (створення і захист конкурентного середовища, подолання державної та недержавної монополії);

—*лібералізація*, яка набуває двох форм— внутрішньоекономічної (усунення державного контролю за цінами на переважну більшість товарів та послуг, запровадження свободи торгівлі юридичних та фізичних осіб і підпорядкування діяльності товаровиробника умовам ринку) і зовнішньоекономічної (розширення доступу в країну іноземних інвестицій; роздержавлення зовнішньоекономічних зв'язків і зняття протекціоністських обмежень на експорт; зняття обмежень на імпорт; конвертованість національної валюти тощо).

—макроекономічна стабілізація (мінімізація дефіциту державного бюджету, припинення надлишкової грошової емісії та пільгового кредитування, що спричиняють інфляцію);

—формування ринкової інфраструктури;

—соціальний захист найвразливіших верств населення.

Концепції трансформації адміністративно-командної економіки в ринкову:

—інституціонально-кейнсіанський варіант еволюційних змін, або
градуалістської політики;

—ліберально-монетарний варіант радикальних змін, або політики "шокової терапії".

Головні риси еволюційного переходу до ринкової економіки (градуалізму):

- Процес економічної трансформації трактується як поступова зміна ресурсних потоків, які повільно пристосовуються до нового інституційного середовища і впливають на зміну параметрів виробництва, споживання, інвестицій.
- Реформування економіки передбачає:
  1. встановлення динамічної рівноваги на споживчому ринку шляхом легалізації та розвитку приватного сектору;
  2. поширення ринкових механізмів спочатку на виробництво та збут споживчих товарів, а згодом - і на інвестиції;
  3. лібералізація цін зі збереженням державного контролю за ними;
  4. формування двосекторної моделі економіки, де переважають приватні структури у споживчих галузях економіки, а державні й ті, що контролюються державою, — у виробництві інвестиційних товарів;
  5. спад виробництва, зумовлений не зміною його технологічної та соціально-економічної структури, а політикою лібералізації;
  6. гіперінфляція як наслідок лібералізації;
  7. глибоке розшарування за доходами різних верств населення.

Результати лібералізації перехідних економік постсоціалістичних країн:

Позитивні	Негативні
Внутрішньоекономічна лібералізація	
<p>Зародження і розширення меж економічної свободи, вибору сфери прикладання капіталу, діяльності партнерів, товарів та послуг, місця проживання тощо.</p> <p>Формування нової психології, що ґрунтується на ініціативі здатності ризикувати, відповідальності за прийняті рішення, дії тощо.</p> <p>Формування нового способу життя, якому властива мобільність, свобода вибору і т.ін.</p>	<p>Вивільнення цін спричиняє стрімке зниження доходів широких верств населення.</p> <p>Галузі, що працювали на державне замовлення (насамперед ВПК), втрачають сферу збуту своїх товарів та послуг.</p> <p>Багато підприємств виявляються неконкурентноспроможними.</p> <p>Труднощі, пов'язані зі збутом товарів та послуг, зумовлені зниженням рівня доходів фізичних і юридичних осіб, ускладнюють або навіть унеможлиблюють процес відтворення (придбання сировини, матеріалів палива, енергії устаткування).</p> <p>У найважчому економічному становищі опиняються галузі, які підтримувала держава.</p>
Зовнішньоекономічна лібералізація	
<p>Розширює можливості задоволення потреб.</p> <p>Спонукає вітчизняних виробників до конкурентної боротьби.</p>	<p>Відміна квот і ліцензій експорт обертається „втечею” капіталу за кордон.</p> <p>Багато національних підприємств не витримують конкуренції і припиняють своє існування.</p> <p>Часткова конвертованість національної грошової одиниці породжує доларизацію економіки тощо.</p>

Головні риси концепції радикальних змін, або політики "шокової терапії" :

1. Процес економічної трансформації передбачає швидкий перехід до досконалого ринкового середовища, заснованого на принципах рівноваги вільної ринкової економіки.
2. Реформування економіки передбачає:
  - проведення впродовж 1—2 років радикальних антиінфляційних стабілізаційних заходів;
  - моментальну лібералізацію цін;
  - максимальне усунення держави від втручання в процеси;
  - ліквідацію переважної більшості субсидій;
  - запровадження повної фінансової самостійності підприємств тощо;
  - здійснення протягом 10—15 років фундаментальних перетворень в економіці.

Головним завданням переходу до реальних ринкових відносин є формування ринкових форм господарювання та усунення деформацій, набутих в умовах адміністративно-командної системи. У цьому полягає суть лібералізації економіки.

Обмеження прямого державного втручання в економіку трансформаційного типу означає не послаблення ролі держави в економічному житті, а *докорінну* зміну цієї ролі.

Головні напрями впливу *держави на формування інституційних та економічних умов формування ринкової економіки:*

- законодавче забезпечення трансформаційних перетворень;
- забезпечення інституціональних змін у підприємництві;
- подолання автаркії та забезпечення відкритості економіки;

— адаптація соціальної політики до умов перехідної економіки.

Відпрацювання господарського законодавства, яке встановлює "правила гри" у ринковій та перехідній економіці і є регулятором ринку.

— законодавства про власність;

— про підприємницьку діяльність;

— антимонопольного законодавства;

— податкового кодексу;

— трудового законодавства;

— законодавства про соціальний захист;

— природоохоронного законодавства;

— законодавства про регулювання зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Господарське законодавство перехідного періоду покликане забезпечити формування конкурентного середовища, сприяючи:

— виникненню нових підприємств, спрощенню їхньої реєстрації;

— формуванню конкурентних ринків у процесі приватизації державних підприємств та вільного доступу іноземних підприємств до національного ринку;

— забороні монополістичних об'єднань, змов, заохоченню та захисту конкуренції.

Законодавство про власність покликане забезпечити *рівність* усіх форм власності та форм господарювання перед законом, не надаючи переваг і пріоритетного розвитку державній формі.

Законодавство про підприємницьку діяльність має гарантувати повну економічну свободу вибору сфери господарської діяльності, планування, виробництва, реалізації товарів та послуг, ціноутворення, формування фінансових ресурсів, зовнішньоекономічних зв'язків тощо.

Антимонопольне законодавство має запобігати створенню нових монополій, унеможливлювати зговори, відкриті й таємні угоди про розподіл ринків збуту, встановлення монопольних цін; регламентувати державне регулювання природних монополій тощо.

Податкове законодавство має виконувати не тільки фіскальну, а й регулюючу та стимулюючу функції.

Трудове законодавство покликане забезпечити проведення ефективної політики зайнятості.

Законодавство про соціальний захист населення має стимулювати ділову активність усіх верств населення, соціально захищати його найвразливіші прошарки.

Природоохоронне законодавство через запровадження економічних санкцій, жорстких заборонних та карних засобів для порушників природоохоронних законів має спонукати і стимулювати дбайливе ставлення до охорони довкілля.

Законодавство у сфері зовнішньоекономічної діяльності в перехідний період покликане, з одного боку, захищати інтереси вітчизняного виробника на період адаптації його до роботи в умовах міжнародної конкуренції, з іншого — забезпечувати лібералізацію експортно-імпортних операцій з метою захисту інтересів споживача. Критерієм доцільності встановлення і зняття експортно-імпортних та валютних обмежень має стати ступінь захищеності національних економічних інтересів з урахуванням суперечливого характеру поточних і довгострокових цілей.

Лекція 4: „Фактори, процес і результати виробництва. Суть і структура суспільного виробництва”

1. Виробництво як процес суспільної праці Фактори виробництва

Суспільне виробництво є вихідною і вирішальною сферою життєдіяльності людини. Це основа життя і джерело прогресивного руху людського суспільства, розвитку всієї людської цивілізації.

Суспільне виробництво — це сукупна організована діяльність людей із перетворювання речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для їх існування та розвитку.

Будь-якому виробництву, незалежно від його соціальної форми, притаманні певні загальні ознаки (рис. 34).

По-перше, виробництво завжди виступає як суспільне виробництво. Воно, починаючи із первіснообщинного суспільства, здійснюється як сумісний суспільно-кооперативний процес з участю великої кількості людей. Існування виробництва, в якому бере участь лише відокремлена особа, так само безглуздо, як існування і розвиток мови без спілкування людей, що спільно живуть і спілкуються між собою.

В будь-якому суспільстві індивідуальні виробники тільки зовні виступають незалежними та ізольованими один від одного. Реально ж суб'єкти господарювання об'єднані взаємними зв'язками як виробники і споживачі щодо отримання знарядь праці, сировини, матеріалів та реалізації готової продукції. Вся ця система господарських зв'язків, що базується на суспільному поділі праці, відображає єдиний економічний організм під назвою „суспільне виробництво”. Окремий виробник, вирваний із цієї системи взаємозв'язку, не може бути "справжнім" виробником, що відповідає його економічній природі.

По-друге, в процесі виробництва між людьми виникають виробничі відносини, соціально-економічний зміст яких визначається формою власності на засоби виробництва.

По-третє, суспільне виробництво має безперервний характер, тобто воно постійно повторюється, відновлюється. Суспільство не може припинити виробляти, оскільки не може перестати споживати. А будь-який процес виробництва, що розглядається в неперервному потоці його відновлення, є в той же час процесом відтворення. Відтворювальний аспект суспільного виробництва включає чотири стадії (фази) щодо створеного суспільного продукту: власне виробництво, розподіл, обмін і споживання.

По-четверте, суспільне виробництво є важливою складовою тієї чи іншої соціально-економічної системи, яка функціонує і розвивається на основі властивих їй об'єктивних законів.

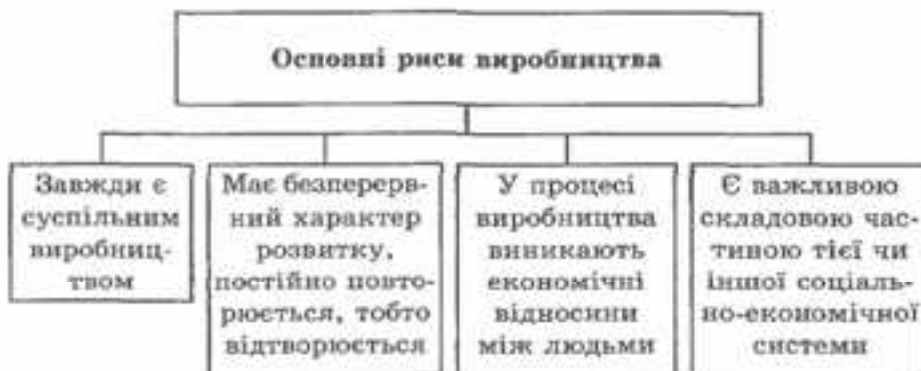
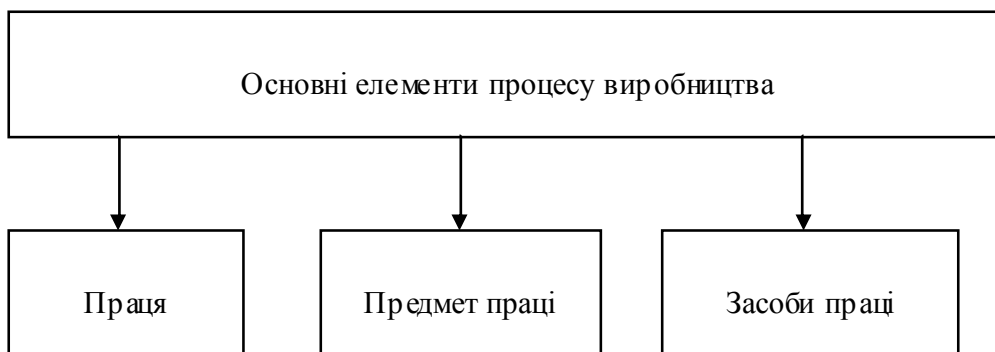

Рис.33 - Основні риси виробництва

Найважливішими елементами процесу виробництва у будь-якому суспільстві є праця, предмети праці і засоби праці (рис. 34).

Праця — свідомо доцільна діяльність людини, яка спрямована на створення тих чи інших благ з метою задоволення потреб.

Рис .34 - Основні моменти процесу праці

Праця виступає як процес функціонування робочої сили.

Робоча сила — це сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які вона використовує у процесі праці. Іншими словами, робоча сила — це здатність до праці, а праця є процесом функціонування робочої сили.

Предмети праці — всі речовини природи, на які спрямована праця людини і які становлять матеріальну основу майбутнього продукту.

Засоби праці — це річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Сукупність предметів і засобів праці складають засоби виробництва, які є одним з елементів продуктивних сил.

Оскільки результатом процесу суспільного виробництва є створення матеріальних і нематеріальних благ, то структурно воно поділяється на дві великі сфери: *матеріальне* і *нематеріальне* виробництво (рис. 35).

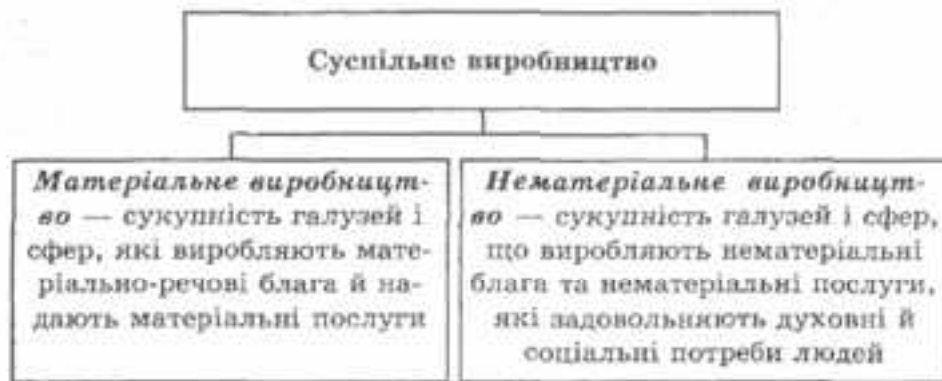

Рис.35 - Сфери суспільного виробництва

Суспільне виробництво має і галузеву структуру (рис.36).

Рис.36 - Галузева структура суспільного виробництва

У нематеріальному виробництві особливе місце належить *духовному виробництву*: праця художника, скульптора, письменника, кінорежисера, фотографа тощо. Результатом їхньої праці, як і в матеріальному виробництві, є створення матеріалізованих благ — книг, картин, скульптур, кінострічок,

фотографій. Але все ж таки духовне виробництво відносять до нематеріального виробництва, оскільки головним у ньому є не матеріальна частина створення речі, а її естетична цілісність, глибина духовного відображення реального світу через талант людини.

Продукт сфери нематеріального виробництва набуває форми "товару-послуги", яка має ряд характерних ознак, що відрізняють її від продукту сфери матеріального виробництва (рис. 37).

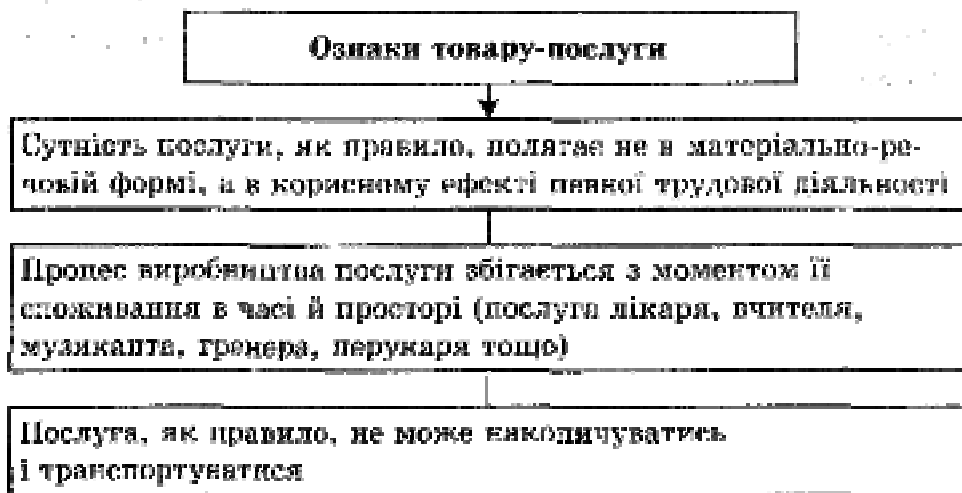

Рис .37 - Ознаки товару-послуги

Між сферами матеріального та нематеріального виробництва існує тісний взаємозв'язок та взаємодія (рис. 39). Сфера матеріального виробництва створює матеріально-технічну базу для функціонування як самої себе, так і сфери нематеріального виробництва. У свою чергу сфера нематеріального виробництва задовольняє потреби людей в освіті, лікуванні, спорті, туризмі, культурному, естетичному, моральному розвитку, тим самим створює умови для нормального відтворення всіх працівників, у тому числі і сфери матеріального виробництва.

Зростання загальноосвітнього, кваліфікаційного і культурного рівнів працівників сфери матеріального виробництва значною мірою впливає на якість і продуктивність їх праці. Розрахунки спеціалістів, зроблені на основі даних багатьох країн, свідчать, що співвідношення обсягу витрат на освіту й економічного ефекту від нього становить 1 : 4, а щодо витрат на науку — 1:10.

У сучасних умовах значення сфери нематеріального виробництва і послуг значно підвищується, його зростання стає закономірністю соціально-економічного розвитку всіх країн, особливо розвинених цивілізованих держав.

Спираючись на досягнення науково-технічного прогресу, ці країни досягли значного збільшення обсягів виробництва продукції за менших витрат матеріальних та трудових ресурсів, що дало їм змогу спрямувати відносно більшу частину коштів на розвиток галузей нематеріального виробництва.

Сьогодні у сфері нематеріального виробництва та послуг розвинутих країн зайнято понад 55% працездатного населення й виробляється від 60 до 75 % валового національного продукту. Це свідчення високого рівня життя людей та зміни пріоритетів у задоволенні їхніх потреб.

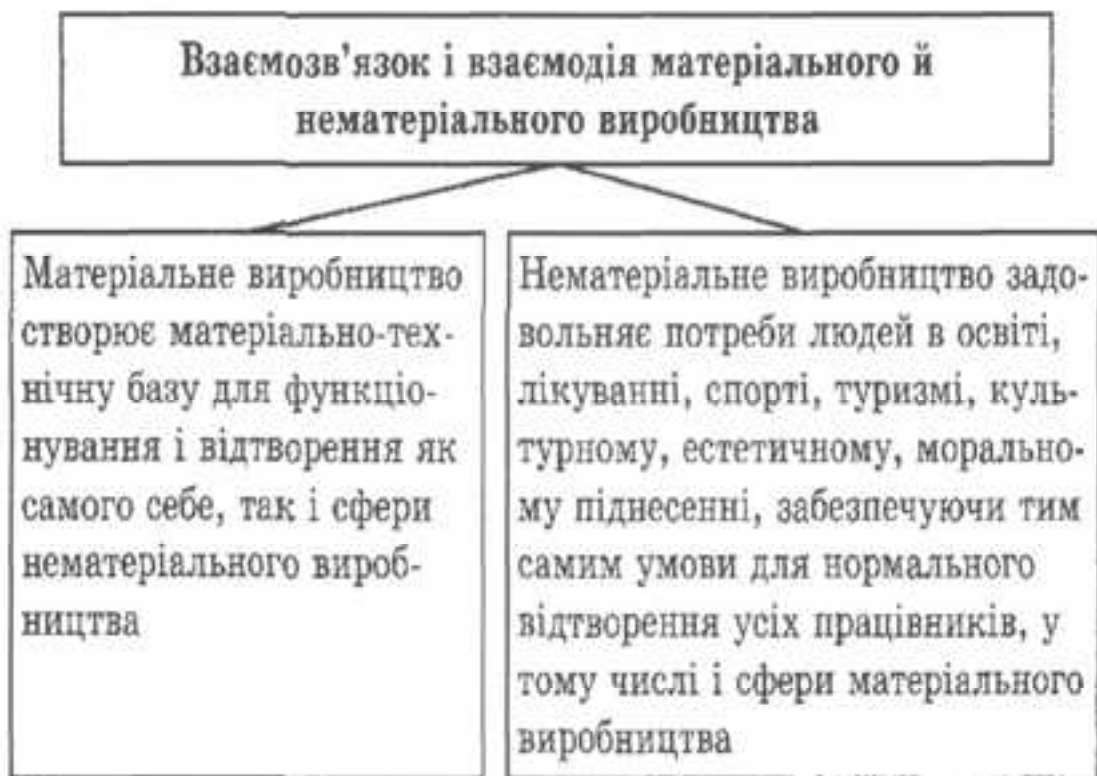

Рис.38 - Взаємозв'язок матеріального і нематеріального виробництва

В Україні ці показники значно нижчі. Тому найважливішим стратегічним завданням для нашої економіки повинно бути прискорення розвитку галузей, що задовольняють духовні й соціальні потреби людей.

Фактори виробництва — це всі необхідні елементи, які використовуються для виробництва матеріальних і духовних благ. В економічній науці поряд з поняттям "*фактори виробництва* " використовується і така категорія як "*ресурси виробництва*". Вони становлять сукупність природних, капітальних і людських сил, які потенційно можуть бути використані в процесі виробництва. Фактори виробництва, на відміну від ресурсів, це вже реально використані в процесі виробництва ресурси. Інакше кажучи, фактори виробництва — це "працюючі ресурси".

Для виробництва того чи іншого блага є свій набір факторів. Тому виникає потреба у їх класифікації, в об'єднанні у певні групи. В економічній науці є різні підходи до класифікації факторів виробництва.

Так, марксистська теорія поділяла всі фактори виробництва на дві великі групи: особистий фактор виробництва та речовий фактор виробництва. Під *особистим фактором виробництва* розуміють робочу силу як сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини до праці. Під *речовим фактором виробництва* розуміють сукупність засобів праці, предметів праці та природних умов.

Однак такий розподіл факторів виробництва не визнається сучасною економічною наукою. По-перше, тому, що він має занадто спрощений характер і не враховує тих змін, котрі відбулися в структурі факторів виробництва за останні півтора століття. По-друге, марксистський розподіл факторів виробництва має яскраво виражену соціальну спрямованість, він виходить з класового підходу до аналізу природного процесу виробництва. Відповідно до цього підходу єдиним фактором, що створює вартість та прибуток, є праця найманого робітника. Власники ж інших факторів виробництва виступають як нестворюючі суб'єкти суспільства.

Згодом економічна теорія звільнилась від соціально-класових, ідеологічних поглядів на фактори виробництва, розширила їх межі і досліджує їх як загальні техніко-економічні елементи, без яких процес виробництва неможливий в будь-якому суспільстві.

У другій половині XIX ст. ряд західних економістів всупереч марксистській класифікації ввели в науковий обіг три фактори виробництва, кожен з яких створює його власнику певний вид доходу: працю, капітал, землю. На початку XX ст. засновник неокласичної теорії А. Маршалл, поряд з названими трьома факторами визначив четвертий — *підприємницькі здібності* щодо організації та управління виробництва.

Чотирифакторна класифікація елементів виробництва (праця, капітал, земля, підприємницькі здібності) довгий час в економічній науці вважалась класичною і наче б завершеною. Однак на кожному етапі розвитку суспільного виробництва під впливом науково-технічного прогресу постійно з'являються нові складові процесу виробництва, які з часом досягають такого рівня розвитку і значення, що перетворюються на самостійні фактори виробництва. Тому економічна наука постійно розширює і доповнює класифікацію факторів виробництва.

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить: *працю, капітал, землю, підприємницькі здібності, науку, інформацію, екологію* (рис. 39).

Праця як фактор виробництва є фізичною та інтелектуальною діяльністю людини, спрямованою на виробництво економічних благ і надання послуг.

В економічній науці протягом останнього часу сформувалася концепція "людського капіталу", згідно з якою праця освіченого та кваліфікованого працівника розглядається як головний фактор економічного і соціального прогресу суспільства.

Рис. 39 - Фактори виробництва

Людський капітал — сформований у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас знань, навичок, здібностей, мотивацій і стан здоров'я, які

доцільно й ефективно використовуються в тій чи іншій сфері суспільного виробництва.

Капітал — це економічний ресурс, що визначається як сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів та використовується для виробництва товарів і послуг.

Цей фактор виявляється в основному в двох формах: натурально-речовій та грошовій. *Натурально-речовий* склад капіталу представлений машинами, станками, обладнанням, спорудами, транспортними засобами, сировиною, матеріалами, які задіяні у процесі виробництва. Крім того, капітал виступає у вигляді певної суми грошей, необхідної підприємцю, який розпочинає свою діяльність, для придбання матеріально – речових елементів виробництва та наймання робочої сили.

Земля, як фактор виробництва, включає в себе землю, лісові й водні ресурси, родовища корисних копалин та інші природні багатства, що використовуються у виробничому процесі.

При цьому сама земля в цій сукупності факторів розглядається як основоположний фактор виробництва, що має ряд специфічних ознак:

— *по-перше*, земля є кількісно обмеженим фактором виробництва. Площа землі чітко обмежена поверхнею суші нашої планети і становить лише 29 % від її загальної площі. На Україні площа землі становить 61 млн. га, в тому числі площа сільськогосподарських угідь — 42 млн. га;

— *по-друге*, земля є не відтворюваним фактором виробництва. Це дар природи й у разі втрати тієї чи іншої частини природного багатства його практично неможливо штучно відтворити;

— *по-третє*, земля, на відміну від інших факторів виробництва, є фізично непереміщуваним фактором виробництва, що суттєво обмежує можливості вибору профілю сільськогосподарського виробництва для господарюючих суб'єктів;

— *по-четверте*, земля, як фактор виробництва, при належному її використанні на основі досягнень науково-технічного прогресу та агротехніки має здатність не зношуватись фізично та не старіти морально;

— *по-п'яте*, земля широко використовується і в не сільсько-господарському виробництві як територія для будівництва виробничих будівель, розміщення транспортних та інших комунікацій, добування корисних копалин та ін.

Все вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що землю, як специфічний та не відтворюваний фактор виробництва, необхідно берегти та раціонально використовувати.

Наука — це специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення.

Втілюючись у виробничу діяльність людей у вигляді створення нових засобів праці, впровадження прогресивних технологій, використання нових видів енергії, матеріалів, передових методів організації виробництва та праці тощо, **наука перетворилась на головну продуктивну силу суспільства**.

Вона виступає як фактор, що інтегрує та постійно революціонізує всі інші фактори виробництва (працю, капітал, підприємницькі здібності, інформацію, природокористування), збагачує їх якісно новим змістом. **Інформація** в сучасних умовах є найважливішим фактором суспільного виробництва, який можна визначити як систему збирання, обробки та систематизації різноманітних знань людини з метою використання їх у різних сферах життєдіяльності, насамперед, в економічній сфері.

Виступаючи опосередкованою ланкою між наукою та виробництвом, інформація справляє суттєвий вплив на розвиток економічних процесів. Завдяки розвитку інформації відбувається переоцінка ролі та місця матеріально-речових факторів суспільного виробництва. Відбувається поступове скорочення матеріальних та зростання інформаційних джерел економічної життєдіяльності

людини. Тому значно зростає *інформаційномісткість* виробництва, праці та продукту.

У наш час стало зрозумілим, що науково-технічна революція переростає в інформаційну революцію, яка стає вирішальним фактором економічного та соціального розвитку сучасного суспільства. І в цих умовах те суспільство, яке не стало на шлях інформатизації та радикальної трансформації на її основі господарської та інших сфер життєдіяльності, приречене на відставання та поступову деградацію.

Екологічний фактор виробництва. В другій половині XX століття у зв'язку зі змінами в навколишньому природному середовищі та якістю мінерально-сировинних ресурсів, а також створенням ринку екологічних послуг, значно зросла роль екологічного фактора в процесі відтворення суспільного продукту та робочої сили.

Тривалий час природокористування здійснювалось людським суспільством нераціонально. Нині світове співтовариство усвідомило, що забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку неможливе без раціонального споживання, збереження та підтримання життєво необхідних екологічних процесів. Кінець ери дешевої сировини та безплатного споживання природних ресурсів призвів до зростання витрат в добувних та обробних галузях, збільшення витрат на впровадження очисних технологій, вжиття природоохоронних та природовідновлюваних заходів. Виходячи з викладеного, **екологічний фактор** можна визначити як систему спеціалізованих видів трудової діяльності та витрат, спрямованих на раціональне використання природних ресурсів, охорону навколишнього середовища, а також на його відтворення. Екологічний фактор у сучасних умовах набуває все більшого значення як на мікро - так і на макрорівні.

На мікроекономічному рівні господарювання екологічним фактором може або здешевлювати випуск конкретної продукції, або навпаки, значно збільшувати витрати виробництва. Практика господарювання показала, що

впровадження дорогих за вартістю, але економно споживаючих вихідну сировину та природозаощаджуючих новітніх технологій, є, безумовно, економічно вигіднішим за всіма параметрами, ніж витрати підприємств на очищення та утилізацію відходів, що утворюються на кінцевій стадії виробничого процесу. На макроекономічному рівні стало очевидним, що зростання суспільних екологічних витрат справляє суттєвий вплив на динаміку окремих показників господарської діяльності держави — продуктивність суспільної праці, обсяги ВВП та національного доходу.

Підприємницькі здібності — особливий, специфічний фактор виробництва, що характеризує діяльність людини стосовно поєднання та ефективного використання всіх інших факторів виробництва з метою створення благ та послуг.

Специфіка цього фактора полягає в особливому типі поведінки господарюючого суб'єкта, якому притаманні ініціатива, новаторство, гнучкість, певний ступінь ризику та відповідальності. Підприємницькі здібності керівника забезпечують розвиток та вдосконалення виробництва, його постійне оновлення, створення інноваційного середовища, зміну традиційних стереотипів в управлінні процесом виробництва та відкривають дорогу новому. Підприємницька діяльність за своєю значущістю та результативністю прирівнюється до витрат висококваліфікованої праці.

Зазначаючи роль і значення вищенаведених факторів виробництва, потрібно зауважити, що вони переплітаються і взаємодіють один з одним. Жоден з них сам по собі не спроможний виробити продукт і принести дохід. Відсутність хоча б одного з них може призвести до руйнування системи і зробити неможливим сам виробничий процес.

Крім того, факторам виробництва властива взаємозамінність, котра обумовлена специфікою споживчих властивостей і конструктивними

особливостями продукту, що виробляється, а також обмеженістю того чи іншого виду ресурсу.

Співвідношення між будь-яким набором факторів виробництва і максимально можливим обсягом продукції, що виробляється за допомогою цього набору факторів, характеризує *виробничу функцію*.

Виробнича функція — це технологічне співвідношення, що відображає залежність між сукупними витратами факторів виробництва і максимальним обсягом випуску продукції.

Виробнича функція з двома факторами виробництва (працею і капіталом) записується такою формулою:

$$Q = f(L, K)$$

де Q - обсяг випуску продукції; L - затрати праці; K - затрати капіталу; f - функція.

Якщо врахувати весь набір факторів виробництва (працю, капітал, матеріали та ін.), то виробнича функція матиме такий вигляд:

$$Q = f(L, K, C... X_n)$$

де C — витрати матеріалів; X_n — витрати інших ресурсів.

Виробнича функція вказує на існування альтернативних можливостей, за яких різне поєднання факторів виробництва або їхня взаємозаміна забезпечують такий самий максимальний обсяг випуску продукції (рис. 40)

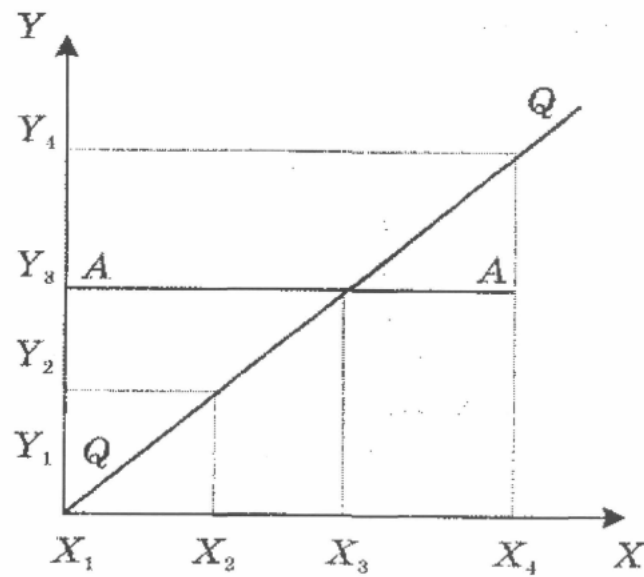

Рис.40 - Графік варіантів використання факторів виробництва

Лінія $X_1—X_4$ характеризує рівень використання фактора

Лінія $A—A$ — кількість продукту, який може бути отриманий при оптимальному використанні фактора A .

Лінія $Q - Q$ —характеризує реально вироблений продукт за наявності того чи іншого рівня використання фактора A .

Якщо процес виробництва постійно відображається лінією $A—A$, то це означає, що фактор виробництва використовується оптимально. Якщо лінія опускається нижче, значить, фактор недовикористовується, якщо вище — використовується з надлишком.

2. Ефективність виробництва, її суть, економічні та соціальні показники.

Сучасна економічна теорія і світова практика господарювання оцінюють результати функціонування економіки країн двома способами: *економічним зростанням* і *ефективністю суспільного виробництва*. Ці поняття близькі та взаємопов'язані одне з одним, проте не тотожні.

Економічне зростання — це розвиток національної економіки протягом певного періоду часу, що вимірюється абсолютним приростом обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного продукту (ВНП) та національного доходу (НД).

Ефективність виробництва — категорія, яка характеризує *віддачу, результативність виробництва*. Вона свідчить не лише про *приріст обсягів виробництва*, а й про те, *якою ціною, якими витратами ресурсів досягається цей приріст, тобто свідчить про якість економічного зростання*.

Ефективність виробництва сьогодні є однією з головних характеристик господарської діяльності людини. Вона має багатоаспектний та багаторівневий характер.

Розрізняють ефективність процесу відтворення в цілому та окремих його фаз: виробництва, розподілу, обміну та споживання. Відокремлюють ефективність всього народного господарства, окремих його галузей, підприємств та ефективність господарської діяльності окремого працівника. Беручи до уваги інтенсивний розвиток міжнародних інтеграційних процесів, визначають ефективність зовнішньоекономічних зв'язків та світового господарства.

Все це дає змогу зробити висновок про те, що *ефективність* — це не випадкове явище, а закономірний, стійкий, об'єктивний процес функціонування економіки, що набув рис економічного закону. Він може бути сформульований як *закон підвищення ефективності суспільного виробництва*. Найбільший

простір для дії цей закон отримує в умовах інтенсивного типу економічного зростання, який є характерним для економіки розвинених країн.

В економічній теорії та практиці розрізняють *економічну* і *соціальну ефективність виробництва* (рис. 41).

Рівень ефективності суспільного виробництва визначається за допомогою системи показників.

У найзагальнішій формі економічна ефективність суспільного виробництва визначається як співвідношення "*результати — витрати*" за формулою:

$$\text{Ефективність виробництва} = \text{результати} / \text{витрати}$$

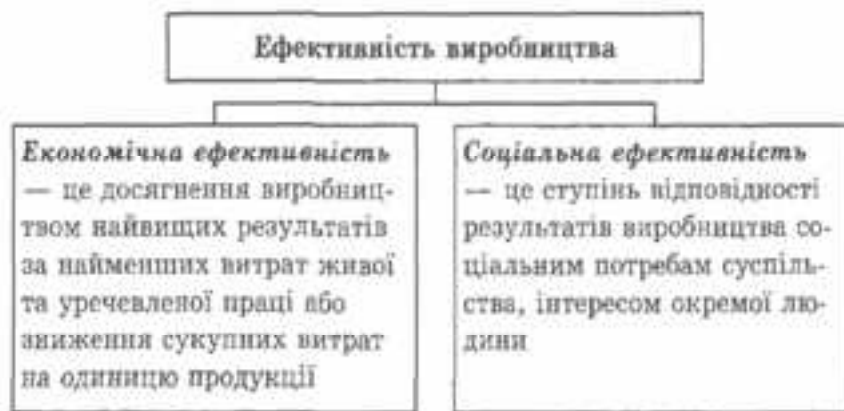

Рис. 41 - Види ефективності виробництва

Однак цей показник дуже узагальнений, оскільки характеризує ефективність усіх сукупних витрат, які припадають на випуск одиниці продукції. Тому для визначення ефективного використання кожного фактора виробництва окремо, застосовується система конкретних показників: продуктивність праці; трудомісткість; фондівіддача; фондомісткість; матеріало-віддача; з метою визначення рівня і динаміки продуктивності праці її оцінюють різними показниками.

Рис. 42 - Показники економічної ефективності

Продуктивність праці на мікрорівні визначається як відношення обсягу виробленої продукції до кількості робітників, зайнятих у її виробництві, або до кількості відпрацьованих людиною годин за певний проміжок часу.

$$\text{Продуктивність праці} = \text{Обсяг продукції} / \text{Кількість працівників}$$

Продуктивність праці на макрорівні визначають як відношення національного доходу до середньої чисельності працівників, зайнятих у його створенні.

$$\text{Продуктивність суспільної праці} = \text{Національний дохід} / \text{Середня чисельність працівників}$$

Трудоємність — це показник, який відображає кількість затраченої живої праці на виробництво одиниці продукції.

$$\text{Трудоємність} = \text{Вартість затрат живої праці} / \text{Вартість продукції}$$

Фондовіддача — це показник, який характеризує ефективність використання засобів праці, тобто кількість продукції, виробленої з одиниці

основних виробничих фондів. Він розраховується як відношення вартості виробленої продукції до вартості основних виробничих фондів.

$$\text{Фондовіддача} = \text{Вартість виробленої продукції} / \text{Вартість основних фондів}$$

Фондомісткість показує вартість витрат виробничих фондів на одиницю виробленої продукції.

$$\text{Фондомісткість} = \text{Вартість основних фондів} / \text{Вартість виробленої продукції}$$

Матеріаловіддача характеризує ефективність використаних предметів праці, тобто показує, скільки вироблено продукції з одиниці витрачених матеріальних ресурсів (сировини, матеріалів, палива, електроенергії та ін.). Розраховується як відношення вартості виробленої продукції до вартості витрачених матеріальних ресурсів.

$$\text{Матеріаловіддача} = \text{Вартість продукції} / \text{Вартість матеріалів}$$

Матеріаломісткість є зворотним показником матеріаловіддачі, який характеризує вартість витрат матеріальних ресурсів на одиницю виробленої продукції.

$$\text{Матеріаломісткість} = \text{Вартість матеріалів} / \text{Вартість продукції}$$

Капіталомісткість — це показник, близький до показника фондомісткості продукції. Він визначається як відношення обсягу капітальних вкладень до зумовленого ним приросту обсягу виробленої продукції:

$$K_g = \frac{K}{\Delta Q},$$

де Kg – капіталоемкість продукції, K – обсяг капіталовкладень, ΔQ – приріст обсягу виробленої продукції.

Екологоефективність. Сучасна економічна наука вважає, що поряд із показниками економічної ефективності слід визначати й ефективність природокористування господарюючого суб'єкта за допомогою показника еколого економічної ефективності (E) за такою формулою:

$$E = E^0 - (A + B + C),$$

де E^0 — загальноекономічний ефект господарюючого суб'єкта; A — вартість природоохоронних заходів; B — втрати від пошкодження природного середовища; C — вартість природних ресурсів.

Рентабельним може вважатися лише таке виробництво, у якого еколого економічний ефект є додатною величиною.

Показники соціальної ефективності виробництва *Соціальна ефективність* суспільного виробництва показує, наскільки його розвиток відповідає вирішенню своєї кінцевої мети — служити споживачу, задовольняти особисті потреби людей (рис. 43).

Рис. 43 - Показники соціальної ефективності виробництва

Рівень життя — це рівень забезпеченості людей матеріальними і духовними благами, необхідними для їхнього нормального існування.

Він визначається рівнем фактичного споживання матеріальних і духовних благ та послуг на душу населення, на одну сім'ю, а також його відповідністю національному соціальному стандарту — споживчому кошику.

Споживчий кошик — це вартість основних матеріальних та духовних благ, необхідних для нормальних умов існування людини певної країни в конкретно-історичний період часу.

Мінімальний рівень споживання відображає так звану *межу бідності населення*, за якою настає деградація особистості.

У розвинених країнах існує і такий показник, як *якість життя населення*, сформований на основі так званих індексів розвитку людини (ІРЛ):

- раціональної структури споживання;
- освітнього та культурного рівня населення;
- рівня охорони здоров'я;
- рівня фізичного розвитку людини;
- якості й комфортності життя;
- тривалості робочого тижня;
- кількості вільного часу та наявності можливостей його раціонального використання;
- умов праці та її безпеки;
- середньої тривалості життя;
- стану й екологічної місткості навколишнього середовища тощо.

Між економічною та соціальною ефективністю виробництва існує тісний взаємозв'язок. Економічна ефективність є матеріальною основою вирішення соціальних проблем. У свою чергу, соціальний розвиток суспільства (зростання добробуту народу, його освітнього й культурного рівня, свідомого ставлення

робітників до праці та ін.) суттєво впливає на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Форма суспільного виробництва — це певний спосіб організації господарської діяльності.

Людство пройшло довгий історичний шлях розвитку і знало дві основні форми організації суспільного виробництва: натуральну і товарну. Історично першою формою суспільного виробництва було натуральне господарство

Натуральне господарство — такий тип організації виробництва, при якому люди виробляють продукти для задоволення своїх власних потреб, тобто продукти праці не набувають товарної форми і призначені для власного та внутрішнього господарського споживання безпосередніми виробниками. (рис.44).

Поступово на зміну натуральному господарству прийшло товарне виробництво як розвиненіша і ефективніша форма організації суспільного виробництва.

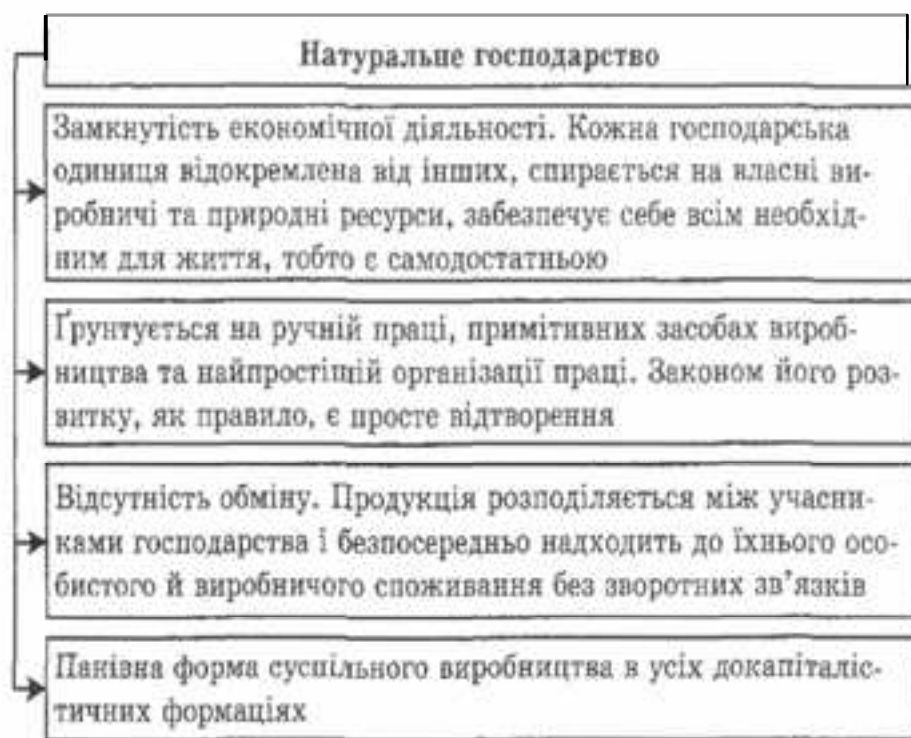

Рис. 44 - Основні риси натурального господарства

Товарне виробництво — це така форма організації суспільного господарства, за якої продукти виробляються не для споживання їх виробниками, а спеціально для обміну, для продажу на ринку.

Товарне виробництво на відміну від натурального господарства є не замкнутою, а відкритою економічною формою господарства.

В товарному господарстві між виробниками існують не безпосередні господарські зв'язки, а опосередковані через обмін продуктами їхньої праці як товарами. При цьому виробники є економічно вільними у виборі товарів і партнерів.

Товарне виробництво функціонує і розвивається на засадах таких економічних законів: закону вартості, закону попиту і пропозиції, закону конкуренції, законів грошового обігу та інших.

Які причини зумовили виникнення і функціонування товарного виробництва, товарних відносин?

По-перше — наявність суспільного поділу праці, за якого відбувається спеціалізація виробників на виготовленні певних продуктів або на певних видах діяльності. Там, де немає суспільного поділу праці, не може бути і товарного виробництва, товарно - грошових відносин. Без поділу праці, без якісної диференціації трудової діяльності виробників обмін результатами їхньої праці буде економічно безглуздом, оскільки всі вони будуть виробляти одні й ті самі види продуктів.

По-друге — наявність економічного відособлення виробників благ як власників. Продукти праці протистоять один одному як товари, якщо вони вироблені економічно самостійними виробниками, що самі розпоряджаються результатами своєї праці. Тобто якщо товаровиробник водночас є і товаровласником. Власник самостійно вирішує на свій страх і ризик, що, де, коли і скільки виготовляти, з ким здійснювати обмін і на яких умовах. Тобто економічна відокремленість зумовлює наявність сильно визначеного економічного інтересу суб'єкта і свободу вибору ним господарської діяльності.

Економічною основою відокремленості господарюючих суб'єктів стає спочатку приватна власність на засоби виробництва, а потім і інші форми власності (колективна, акціонерна, змішана та інші).

Таким чином, дві обов'язкові передумови необхідні для виникнення і функціонування товарного виробництва: наявність суспільного поділу праці та економічного відокремлення виробників. І якщо суспільний поділ праці потребує обміну взагалі, то економічна відокремленість виробників потребує еквівалентного товарного обміну.

Розрізняють два типи товарного виробництва: просте і розвинуте.

Просте товарне виробництво — це дрібне виробництво індивідуальних самостійних ремісників і селян, що працюють на ринок. Притаманне докапіталістичним суспільствам.

Розвинена форма товарного виробництва — це вищий і ефективніший ступінь товарної організації господарства, що заснований на великій приватній власності, найманій праці й машинній індустрії. Притаманна капіталістичному суспільству.

Проста й розвинута форми товарного виробництва мають спільні риси і відмінності (рис. 45).

У сучасних умовах зростає *ступінь загальності товарного виробництва* як у рамках національних господарств, так і у всесвітньому масштабі.

Це зумовлено такими причинами:

По-перше, процесом подальшого поглиблення суспільного розподілу праці всередині національної економіки, що супроводжується виникненням нових видів галузей виробництв (електроніка, біотехнологія, космічна техніка, телекомунікації, інформатика та ін.);

По-друге, тенденцією розширення товарних відносин у сфері нематеріального виробництва, що спрямоване на задоволення інтелектуальних потреб людини;

По-третьє, швидким зростанням чисельності населення, що викликає розширення ринку найманої праці;

По-четверте, завдяки розширенню всесвітніх економічних зв'язків товарне виробництво набуває дедалі більше всесвітнього характеру.

Рис. 45 - Спільність і відмінність простого й розвинутого товарного виробництва

Товарне виробництво є основою виникнення і розвитку *ринкової економіки*.

Ринкова економіка — одна з вершин суспільної цивілізації, геніальний винахід людства, що не має альтернативи в оглядній історичній перспективі. Тому економіка, яка відкидала необхідність розвитку товарного виробництва, ринкових відносин, відкидала і досягнення світової цивілізації, чим прирікала себе на саморуйнування, як це трапилося з командно-адміністративною економікою в колишніх соціалістичних країнах. Тому вихід із кризи й

економічний розвиток України полягає у створенні розвиненої ринкової економіки, інтегруванні її у світове ринкове господарство.

3. Теорії вартості

Як було зазначено, вартість і споживна вартість товару тісно взаємозв'язані. Це виражається в категорії цінності товару, яка перш за все спирається на вартість товару.

Завдання будь-якої теорії цінності - дати відповідь на два фундаментальні запитання. Перше — яка кінцева основа цін і, отже, мінових пропорцій в умовах товарного виробництва? Друге — яке кінцеве джерело (або джерела) доходів членів суспільства? Ціни в товарному виробництві включають ці доходи. Тому розв'язання питання про кінцеву основу цін взаємозв'язане також з відповіддю на запитання про кінцеве джерело доходів.

Залежно від вирішення цих питань в економічній теорії розрізняють ряд теорій цінності. В цілому їх можна об'єднати у дві великі за своєю основою групи: 1) теорії об'єктивної вартості; 2) теорії суб'єктивної корисності.

Представники теорії першої групи вважають, що вартість товару в своїй основі об'єктивна, джерелом її утворення є затрачена на виробництво товару праця. Прихильники теорій другої групи розглядають вартість як суб'єктивну категорію і виводять її з оцінки людьми корисності певного товару порівняно з корисністю інших благ. У теоріях першої групи вартість аналізується як існуюча незалежно від відчуттів людини, від її суб'єктивних оцінок корисності товару. В теоріях другої групи вартість виводиться з інтенсивності бажань споживача та з наявного ринкового запасу певного товару, як суб'єктивна корисність.

Зародки теорій обох названих груп вчені знаходять ще у видатного давньогрецького мислителя Арістотеля (384 — 322 рр. до н. е.). Від нього й до наших днів у трактуваннях вартості — фундаментальної проблеми економічної

науки — відбувається розвиток теорій об'єктивної вартості й суб'єктивної корисності. При цьому досить часто навіть у працях видатних учених-економістів ці теорії мирно розташовувалися поряд.

Вагомий і ґрунтовний внесок у розробку теорії трудової вартості зробили представники класичної політичної економії У.Петті, А.Сміт, Д.Рікардо та ін. Згідно з нею, кінцевою основою ціни і кінцевим джерелом усіх доходів є затрати праці в процесі виробництва. За Д.Рікардо, вартість товарів прямо пропорційна кількості праці, затраченої на їхнє виробництво, і обернено пропорційна продуктивності праці.

Трудова теорія вартості має і глибокий моральний зміст. Визначення вартості працею передбачає всезагальність і рівність (у якісному розумінні) всіх видів праці, безвідносно до його конкретної форми. Це веде до визнання якісної рівності всіх людей як працівників, виробників. Рівність товарів в обміні означає якісну однаковість праці виробників цих товарів і, отже, принципову рівнозначність їх як особистостей.

Класична політична економія дала початок новій гілці подальшого її розвитку — економічній теорії марксизму. К. Маркс не тільки зберіг класичну традицію прихильності до трудової теорії вартості, визнання вартості первісною категорією економічного аналізу, а й зробив новий, якісний внесок у її подальшу розробку. В працях К.Маркса розроблено вчення про подвійний характер праці, втіленої в товарі, розкрито суперечності між приватною і суспільною, конкретною й абстрактною працею, споживною вартістю і вартістю товару, досліджено історичний процес розвитку обміну і форм вартості, розкрито природу, сутність і функцію грошей як загального еквівалента, розв'язано „проблему трансформації”(тобто перетворення вартості в ціну виробництва і, як істотна її ланка, перетворення доданої вартості в прибуток). В економічному вченні марксизму трудова теорія вартості, незалежно від її особливих форм — прибутку, відсотка, земельної ренти тощо, посідає центральне місце.

Послідовники Маркса різноманітних напрямів на основі трудової теорії вартості розвинули економічну теорію марксизму, зокрема розробили проблеми: власності, її впливу на суспільне виробництво; економічного відокремлення виробників; особливостей товарного виробництва в різних умовах; багатокладної економіки; ролі держави в економіці; суспільного відтворення й економічного зростання на макрорівні; регулювання цін, їхньої системи; оплати праці; функціонування соціально-орієнтованої ринкової економіки, специфіки взаємозв'язку різноманітних форм бізнесу в ринковому господарстві з державним регулюванням, конкуренції в умовах сучасного рівня розвитку в ньому виробництва; соціального захисту й забезпечення членів суспільства та ін.

Доступність цих розробок вела до того, що ті з них, які були необхідні й підходили для соціалізації ринкової економіки, широко використовувались у теоретичних концепціях ринкової економіки немарксистських досліджень на макро- і мікрорівнях, наприклад, у теоріях соціального ринкового господарства; держави загального благоденства; конвергенції економічних систем з утриманням позитивних, історично вивірених, перспективних елементів; сітьового планування; колективних форм праці на підприємствах і т. ін.

У першій групі теорій вартості світовій економічній науці відомі й інші концепції: ті, які в центр уваги ставили витрати, й ті, що перемістили її на розподіл результатів виробництва.

Крім трудової вартості, до "затратних" концепцій класичної політекономії належать також теорія затрат виробництва й теорія трьох факторів виробництва. У нерозвинутому вигляді вони були вже в працях А.Сміта.

Представники **теорії затрат виробництва** Дж.С.Мілль, Дж.Р.Мак-Куллох, Р.Торренс та інші розглядали затрати виробництва як основу мінової вартості та цін, вважаючи, що нову вартість створює не тільки жива, а й минула, уречевлена праця. При цьому саме поняття *праця* трактувалося досить широко: до нього зараховувалася дія тварин, сил природи, робота машин і т. ін. Учені керувалися

тим, що оскільки величина затрат виробництва залежить від цін на окремі їхні елементи (предмети і засоби праці, робочу силу), то використання затрат як основи ціноутворення означає, по суті, пояснення цін на товари цінами на елементи затрат.

Родоначальник теорії трьох факторів виробництва — відомий французький економіст Ж.Б.Сей (перша половина XIX ст.) та його численні послідовники (серед них англійський класик Дж.С.Мілл (середина XIX ст.) - трактували формування вартості у процесі виробництва як результат функціонування трьох його основних факторів: праці, капіталу й землі. За цією концепцією, всі вони беруть рівноправну участь, яка визначається для кожного з них ринком, у створенні вартості. Кожний з цих факторів "створює" відповідну частину вартості: праця — заробітну плату, капітал — відсоток, а земля — ренту. Отже, *вартість* — це складова з доходів, а *доходи*, в свою чергу, — це продовження відповідних факторів виробництва. Виведення доходів із продуктивності факторів означало, що власники капіталу й землі присвоюють відсоток і ренту. За наявності усупільненої власності на ці фактори виробництва такі доходи належать широким верствам суспільства.

У відомому варіанті теорії трьох факторів виробництва англійського економіста У.Н.Сеніора (перша половина XIX ст.) доходи виводилися з жертвування власників цих факторів. Тим самим цей варіант теорії набрав суб'єктивної спрямованості.

Етичний зміст теорії трьох факторів виробництва полягає у визнанні рівності власників факторів виробництва у створенні й присвоєнні доходів відповідно до вкладу кожного фактора, з чого робилися висновки про відсутність експлуатації людини людиною, гармонію класових інтересів.

К.Маркс у першому томі "Капіталу", широко абстрагуючись при розгляді проблем вартості, припускав участь усіх факторів виробництва у створенні лише споживчої вартості. У третьому ж томі, в якому досліджуються конкретні

економічні явища й процеси щодо ціни виробництва (а також ренти), він визнавав вплив факторів виробництва на мінову вартість і ціну. Згідно з Марксом, величина капіталу впливає на ціну через перерозподіл прибутку й перетворену форму вартості — ціну виробництва. Ціна виробництва утворюється шляхом вирівнювання норми прибутку в різних галузях у середню в процесі переливу капіталів унаслідок міжгалузевої конкуренції.

Теорія трьох факторів виробництва стала попередницею теорії граничної корисності, граничної продуктивності, поставлення (заміщення) та ін., що належали до другої групи.

В останній третині XIX ст. поширився принципово новий підхід до аналізу вартості — з позицій теорії граничної корисності, що дістала назву маржиналізму (від франц. *marginal* — граничний), її прихильники (У.С.Джевонс — Англія; К.Менгер, Ф.Візер, Е.Бем-Баверк — Австрія; Л.Вальрас, В.Парето — Швейцарія; Дж.Б.Кларк — США ; К.Віксель — Швеція та інші відомі вчені-економісти) відкинули виведення вартості із затрат праці або затрат виробництва, з трьох його факторів. На їхню думку, вартість (цінність) визначається корисністю блага.

Цінність розглядалася ними як суб'єктивна за своєю природою категорія, як судження так званої економічної людини про важливість благ, наявних у розпорядженні людини, для підтримання свого життя і добробуту, а не як суспільна властивість блага. З їхньої точки зору, вартість (цінність) визначається на основі суб'єктивної корисності благ для конкретного споживача з урахуванням зміни їхньої корисності при додаванні додаткової одиниці блага. Згідно з теорією маржиналізму, цінність визначається величиною корисного ефекту від споживання блага людиною, що виражається в граничній корисності блага. На їхню думку, гранична корисність — це корисність останньої одиниці благ із певного запасу їх, яка задовольняє нагальну потребу людини. Звичайно, зазначена гранична потреба в реальному житті визначається платоспроможним попитом покупця. Як бачимо, для авторів і прихильників теорії граничної корисності та її

різновиду — теорії граничної продуктивності характерне перенесення центру ваги в економічному аналізі із затрат на кінцеві результати виробництва й споживання.

Таким чином, поняття вартість (цінність) у класиків економічної теорії і в маржиналістів принципово відмінні.

Виникнення і подальший розвиток нового, порівняно з класиками, напрямку в теорії вартості (цінності) було пов'язане з двома головними обставинами. По-перше, зі значним політичним поширенням марксизму, економічна теорія якого, що базувалася на трудовій теорії вартості класиків, стала використовуватись для обґрунтування необхідності докорінних соціально-економічних змін у виробництві та в суспільстві в цілому, його соціалізації і т. ін.

По-друге, розвиток і поширення товарного виробництва на все нові сфери вели, з одного боку, до необхідності для підприємців сприяти цьому процесу, а з іншого — до прагнення розкрити механізм цін для зростання дохідності підприємств, у тому числі за рахунок вивчення попиту споживачів в умовах насичення і перенасичення платіжного попиту.

У кінцевому підсумку на сьогодні обидві зазначені обставини стали теоретичною основою формування і розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки в розвинених країнах ринкового господарювання.

Розширення і поглиблення товарного виробництва, нові ускладнені умови функціонування ринкового господарства поставили перед економічною теорією ринкової економіки цілий ряд практичних проблем. Звідси інтенсивний пошук нових форм і методів теоретичного аналізу ринкового господарства на противагу марксизму.

Прихильники маржиналізму провели дослідження законів функціонування ринкової економіки на основі аналізу поведінки господарюючого суб'єкта в процесі виробництва й на ринку. Для цього використовувались кількісні методи аналізу, зокрема функціонального зв'язку між досліджуваними факторами.

Наприклад, залежність попиту на конкретний товар від його ціни, цін інших товарів, доходу споживача, впливу різного співвідношення затрат праці й капіталу на їхню продуктивність тощо. Звідси й поняття граничної функції — гранична корисність, гранична продуктивність факторів виробництва і т. ін. Конкретний математичний апарат граничного аналізу було розроблено економістами математичної школи. Згодом для маржиналістів другої пол. ХХ ст. став характерним певний відхід від ортодоксальних суб'єктивних трактувань економічних категорій, зростання, особливо в працях еконо-метриків (Ч.Кобб, П.Дуглас та ін.) ролі формальнологічного й емпіричного аналізів, які використовуються в теоріях фірми, попиту, ціни, ринкової рівноваги. В цілому для маржиналістів характерне надмірне перебільшення можливостей кількісного аналізу в економічній теорії, що не дає змоги належним чином розкрити складну систему суспільних відносин. Позитивний бік кількісного аналізу маржиналістів має бути доповнений якісним аналізом, розробка якого є заслугою класиків економічної теорії та їхніх послідовників.

Прихильники теорії граничної корисності відрізняються переходом від аналізу сукупних і середніх величин, характерних для класиків економічної теорії та їхніх послідовників, до широкого застосування граничних, тобто додаткових величин, які, з погляду маржиналістів, виражають спадання інтенсивності бажань споживача у зв'язку з насиченням їх. На основі цього було здійснено розмежування **сукупної корисності блага** (тобто корисність усього запасу або всієї доступної даному індивіду кількості благ) і **граничної корисності блага** (тобто корисності останньої одиниці з цього запасу або з доступної кількості благ).

Плодотворним з погляду ринкового господарювання виявилось важливе концептуальне нововведення теорії — постановка питання про залежність кінцевої ринкової ціни товару від споживача й тих економічних умов, у яких здійснюється купівля-продаж. Цінність благ, які обертаються на ринку, перебуває

в безпосередній залежності від величини наявних ресурсів виробника й доходів споживача. Обмеженість ресурсів і доходів відіграє роль додаткового фактора в русі ціни товару. При обмеженні ресурсів гранична корисність дефіцитного товару підвищується в умовах вільної конкуренції покупців, зростає його відносна цінність для споживача, а отже, й ціна. "Низька межа" доходів зменшує граничну корисність, установлює рамки споживання шляхом приведення ціни й споживчої вартості товарів у відповідність до платіжного попиту. На відміну від трудової теорії вартості теорія граничної корисності підкреслює особливу роль і значення споживчої вартості товару як фактора ціноутворення.

У теорії граничної корисності цінність продуктивних благ — праці (робочої сили) й капіталу (його речових елементів), а отже, й затрати виробництва мають похідний характер від цінності (граничної корисності) споживчих благ.

Лекція 5: Економічні потреби, їх сутність і класифікація

Закон зростання потреб

1.Економічні потреби суспільства

Потреби, як визначальний чинник доцільної поведінки економічних суб'єктів, є однією з фундаментальних категорій економічної науки.

Потреба - це нужда в чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини, колективу, націй, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності.

Потреби відбивають внутрішні спонукальні мотиви діяльності людей і утворюють складну систему, яку можна структурувати за різними критеріями. У найзагальнішому вигляді виділяють:

-*біологічні потреби*, зумовлені існуванням та розвитком людини як біологічної істоти (їжа, одяг, житло тощо);

-*соціальні потреби*, зумовлені соціальною (суспільною) природою людини (спілкування, суспільне визнання, самореалізація тощо);

-*духовні потреби* (творчість, самовдосконалення, самовираження тощо).

За критерієм нагальності потреб та ієрархічності взаємозв'язків між ними вирізняють моделі Ф.Герцберга, А.Маслоу, К.Алдерфера (рис. 47).

Незважаючи на певні відмінності, всі три моделі відокремлюють потреби порівняно нижчого порядку (первинні) та потреби вищого порядку (вторинні). Згідно з наведеною ієрархією потреб вищі запити людини не виступають на перший план доти, доки не будуть задоволені найнагальніші. Задоволення первинних потреб породжує бажання задовольнити наступні за вагомістю (вторинні) потреби, які стають рушійною силою свідомої діяльності.

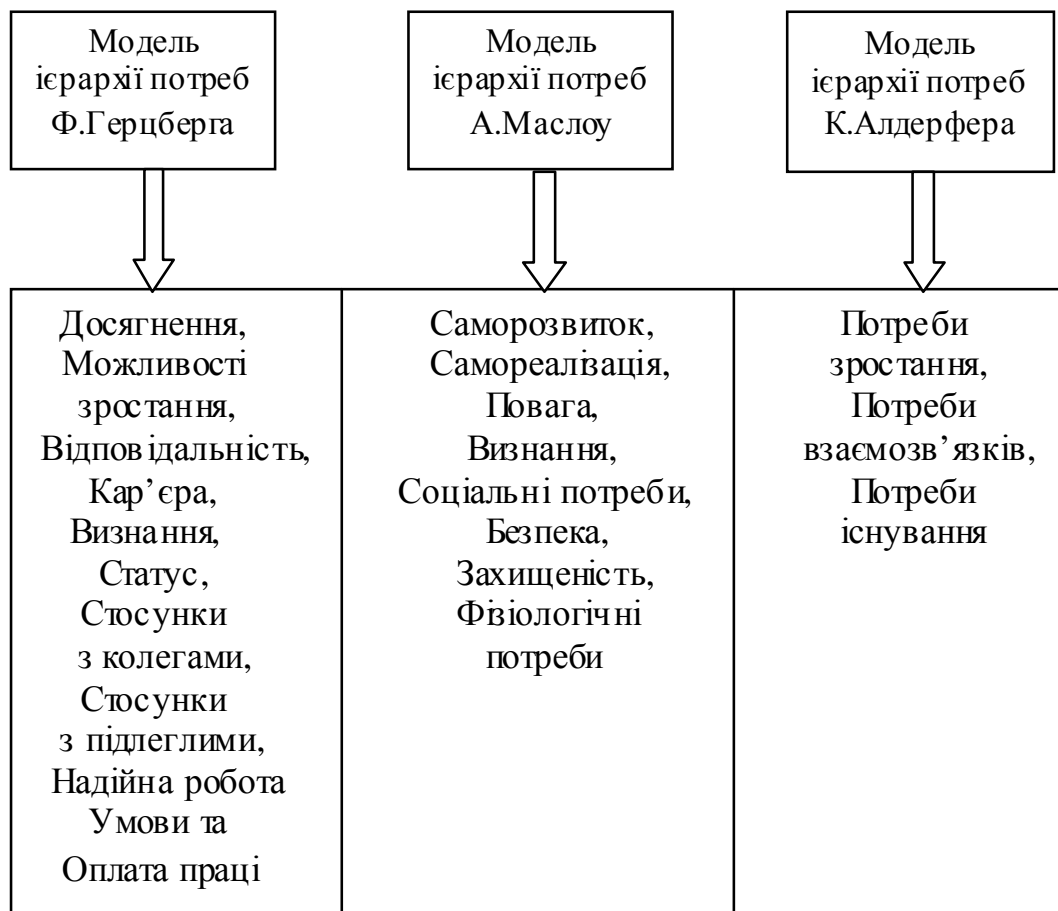

Рис.46 - Моделі ієрархії людських потреб

Розрізняють такі блага:

- неуречевлені** (сонячне світло, здоров'я, спілкування, знання) й **уречевлені** (дари природи, а також продукти праці: їжа, одяг, житло тощо);
- неекономічні** (необмежені, їхні обсяги перевищують наявні людські потреби) та **економічні** (обмежені, обсяги яких менші за існуючі потреби).

Економічні потреби - це потреби в економічних благах. Задоволення економічних потреб виступає внутрішнім спонукальним мотивом виробництва, розподілу, обміну та споживання у рамках певної системи соціально-економічних відносин.

Носіями економічних благ виступають найрізноманітніші товари та послуги. В їхній сукупності розрізняють:

-*споживчі блага* (товари та послуги, призначені для безпосереднього задоволення людських потреб) і *виробничі блага* (товари та послуги, призначені для виробництва споживчих благ);

-*матеріальні блага* (товари та послуги сфери матеріального виробництва) і *нематеріальні блага* (створюються у сфері нематеріального виробництва);

-*теперішні блага* (перебувають у безпосередньому користуванні економічних суб'єктів) і *майбутні блага* (товари та послуги, якими економічні суб'єкти зможуть скористатися у майбутньому) тощо.

Всебічне комплексне вивчення системи економічних потреб зумовлює необхідність їхньої класифікації.

Класифікація економічних потреб:

1. За характером виникнення:

-*первинні* (базові), пов'язані з самим існуванням людини: їжа, одяг, безпека, житло тощо;

-*вторинні*, виникнення та зміна яких зумовлені розвитком цивілізації: модний одяг, комфортне житло, інформація та ін.

2. За засобами задоволення:

-*матеріальні* (потреби в матеріальних благах);

-*нематеріальні* (духовні потреби).

3. За нагальністю задоволення:

-*першочергові* (предмети першої необхідності);

- *другорядні* (предмети розкоші).

4. За можливостями задоволення:

-*насичені, вгамовні* (мають чітку межу і можливість повного задоволення);

-*ненасичені, невгамовні* (не можуть бути задоволені повністю, не мають

меж насичення).

5. За участю у відтворювальному процесі:

- *виробничі* (потреби у засобах виробництва);
- *невиробничі* (потреби у споживчих благах).

6. За суб'єктами вияву:

- *особисті* (виникають і розвиваються у процесі життєдіяльності індивіда);
- *колективні, групові* (потреби групи людей, колективу);
- *суспільні* (потреби функціонування та розвитку суспільства в цілому).

7. За кількісною визначеністю та мірою реалізації:

- *абсолютні* (перспективні потреби, які мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку);
- *дійсні* (формуються залежно від досягнутого рівня виробництва і є суспільною нормою для певного періоду);
- *платоспроможні* (визначаються платоспроможним попитом);
- *фактичні* (задовольняються наявними товарами та послугами).

Система економічних потреб є складною і постійно розвивається. Структура потреб, їхній обсяг, способи та рівень задоволення безперервно змінюються: модифікуються, ускладнюються, вдосконалюються у процесі історичного розвитку людської цивілізації.

2. Економічний закон зростання потреб

Найважливішою ознакою потреб є їхній динамічний, мінливий характер. Безперервний економічний та духовний прогрес суспільства неминуче зумовлює як кількісне, так і якісне зростання потреб. Виникнення нових потреб супроводжується постійним урізноманітненням, примноженням, збагаченням та ускладненням їхньої структури. Прагнення задовольнити зростаючі потреби є спонукальним мотивом удосконалення економічної діяльності, нарощування

виробництва економічних благ та поліпшення їхніх якісних характеристик. Однак зростання та розвиток потреб завжди випереджає можливості виробництва і не збігається з рівнем фактичного споживання. У цьому виявляється авангардна роль потреб, що знайшла відображення в економічному законі зростання потреб.

Всезагальний економічний закон зростання потреб відбиває внутрішньо необхідні, суттєві й сталі зв'язки між виробництвом та споживанням, потребами та існуючими можливостями їхнього задоволення.

Відповідно до цього закону безперервний розвиток потреб є рушійною силою економічного та духовного прогресу людства, що, у свою чергу, стимулює появу дедалі нових і нових потреб.

Таким чином, потреби і виробництво перебувають у суперечливій залежності взаємовпливу та взаємозумовленості. Потреби у споживанні породжують стимули до виробництва. Виробництво задовольняє існуючі та породжує нові потреби. Складний механізм взаємодії потреб та виробництва забезпечує безперервність суспільного відтворення (рис.47).

Особливості вияву економічного закону зростання потреб за сучасних умов пов'язані з гуманізацією соціально-економічного розвитку як визначальною ознакою формування постіндустріального суспільства. Удосконалення структури потреб відображає процес розвитку людської особистості та сприяє переходу:

- від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних з творчістю, пізнанням, самовдосконаленням;
- від масового виробництва та споживання до індивідуалізації потреб та засобів їхнього задоволення;
- від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження;
- від речової структури споживання до переважання у ній послуг.

Постійний процес удосконалення людської особистості, людська фантазія, конкуренція виробників і сучасні комунікації стимулюють постійний розвиток та урізноманітнення потреб. Однак прагнення задовольнити на кожний момент часу зростаючі потреби нашою виступає на відносну обмеженість ресурсів.

Вирішення протиріччя між невгамовністю та безмежністю потреб і обмеженістю ресурсів породжує проблему вибору й визначає мету економічної діяльності (рис.48)

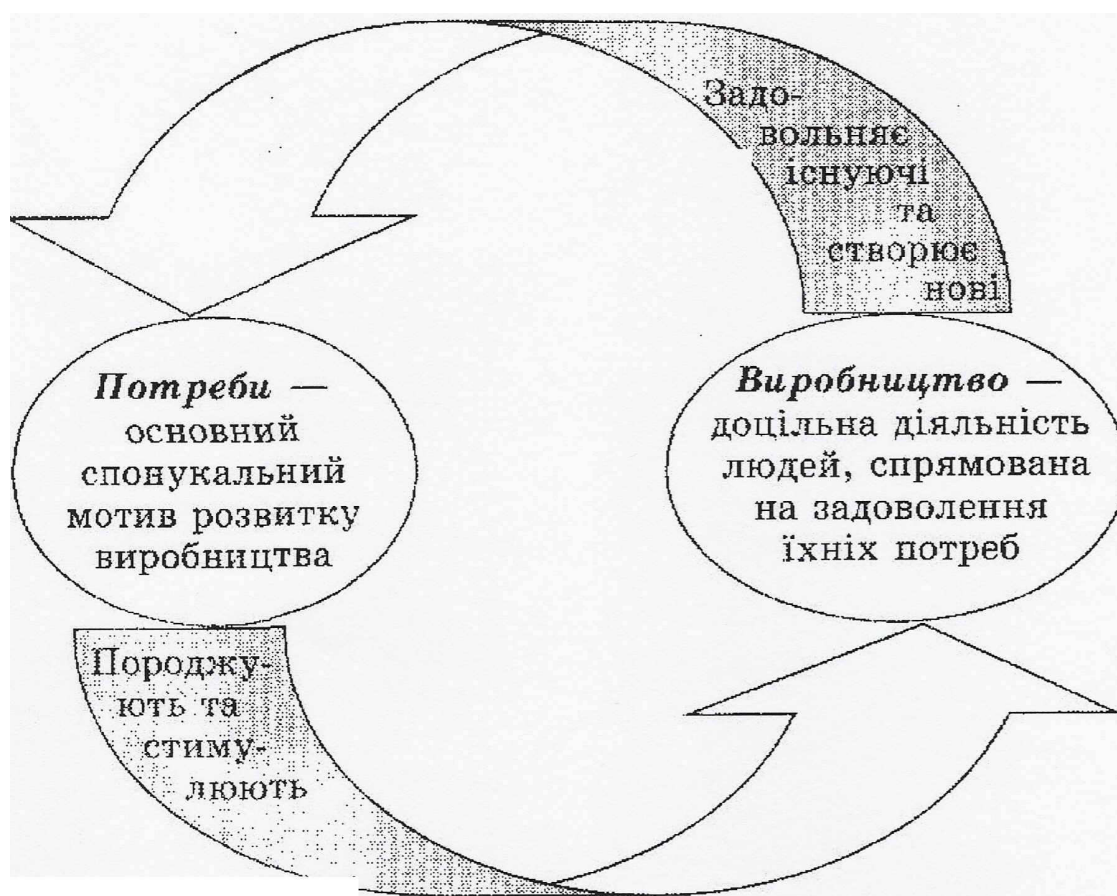

Рис.47 - Взаємовплив потреб і виробництва

Виявлення шляхів найкращого застосування обмежених ресурсів з метою максимально можливого задоволення безмежних потреб пов'язане з постійною оцінкою та відбором альтернативних варіантів підвищення ефективності економіки. Розуміння потреб споживачів та вміння задовольнити ці потреби одночасно з вирішенням завдань раціонального використання обмежених ресурсів стає вирішальною передумовою успіху підприємницької діяльності. Сучасний бізнес неможливий без оволодіння чіткою інформацією стосовно якісних параметрів, обсягу та динаміки потреб, їхнього прогнозування, а також активного впливу на формування обсягів та структур їх споживання.

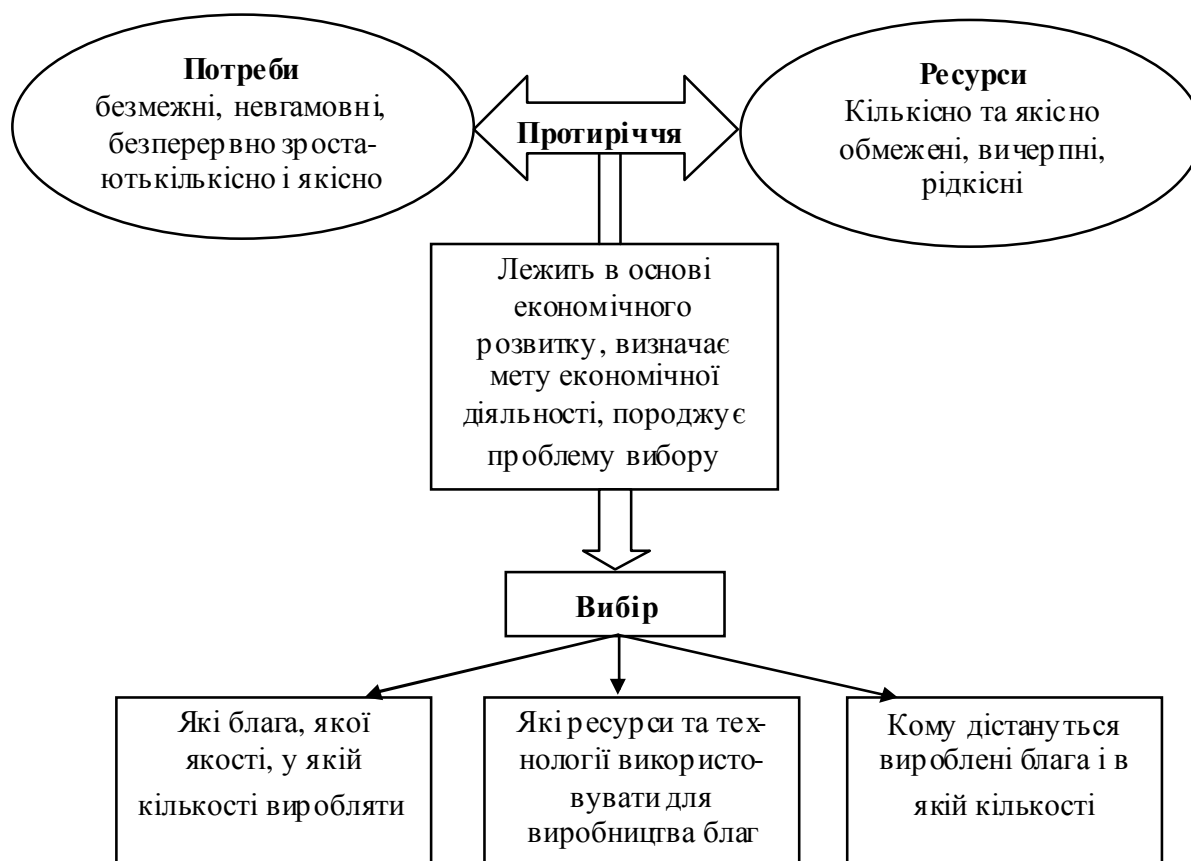

Рис.48 - Взаємозв'язок потреб і виробництва як основа економічного розвитку

3 Економічні інтереси: сутність, суб'єкти, класифікація

Усвідомлення потреб і прагнення задовольнити їх зумовлюють мотивацію поведінки людини, спонукаючи її до певної цільової дії. У реальній дійсності потреби набувають конкретної форми інтересів.

Інтерес (від лат. interesse - мати важливе значення) – форма вияву потреби, усвідомлення прагнення людини до задоволення її.

Економічні інтереси є сутнісною характеристикою рушійних сил формування та розвитку економічних суб'єктів

Економічні інтереси - усвідомлене прагнення економічних суб'єктів задовольнити певні потреби, що є об'єктивним спонукальним мотивом їхньої господарської діяльності (рис.49).

Суб'єкти економічних інтересів – окремі індивіди, сім'ї, домогосподарства, колективи, групи людей, держава, суспільство в цілому.

Об'єкти економічних інтересів - економічні блага (товари, послуги, інформація).

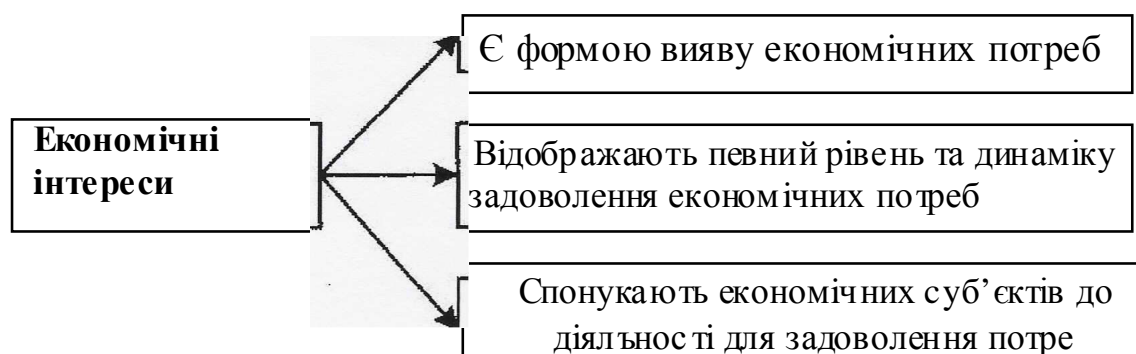

Рис. 49 - Взаємозв'язок потреб та інтересів

Економічні інтереси суспільства утворюють складну та динамічну систему і можуть бути класифіковані за різними критеріями:

За суб'єктами:

- особисті;
- колективні, групові;
- суспільні.

За нагальністю, важливістю:

- головні, першочергові;
- другорядні.

За часовою ознакою:

- поточні;
- перспективні.

За об'єктами:

- майнові;
- фінансові;
- інтелектуальні тощо.

За ступенем усвідомлення:

- дійсні;
- уявні.

Суб'єкти економічних відносин є виразниками специфічних економічних інтересів. У ринковій економіці:

-економічні інтереси домашніх господарств спрямовані на максимізацію корисності благ з урахуванням існуючих цін та доходів;

-економічні інтереси підприємців спрямовані на максимізацію прибутку, зниження витрат і підвищення конкурентоспроможності продукції;

-економічні інтереси держави спрямовані на реалізацію потреб суспільства в цілому.

Водночас інтереси держави не тотожні суспільним інтересам, оскільки включають до свого складу інтереси державної бюрократії.

Система взаємопов'язаних та взаємодіючих інтересів суспільства завжди суперечлива. Тому кожне суспільство постає перед проблемою пошуку ефективного механізму їхнього узгодження. Єдність інтересів досягається у процесі їхньої взаємодії та взаємореалізації.

Шляхи поєднання економічних інтересів:

-субординоване підпорядкування одних економічних інтересів іншим;

- координоване узгодження різнобічних інтересів усіх економічних суб'єктів.

Проблема співвідношення та пріоритетності інтересів економічних суб'єктів залишається до цього часу дискусійною. Механізм їхнього узгодження визначається сутністю економічної системи.

Командно-адміністративна економіка визнає жорстку субординацію економічних інтересів (рис.50) на основі пріоритетності та абсолютизації державного інтересу, який отожднюється з суспільним та протиставляється колективним і особистим інтересам. При цьому субординація і підпорядкування інтересів забезпечується централізованим директивним плануванням та ідеологічною пропагандою.

Рис.50 - Ієрархія інтересів економічних суб'єктів у командно-адміністративній системі

Ігнорування особистого інтересу та підпорядкування його державному в умовах командно-адміністративної економіки сприяє:

- спотворенню мотиваційної поведінки економічних суб'єктів;
- пригніченню стимулюючої ролі потреб;
- втраті трудових цінностей і соціальних установок населення;
- розвитку психології утриманства й економічної залежності від держави

тощо.

У сучасній ринковій економіці домінує особистий інтерес споживача (рис. 51).

Суспільство приходить до розуміння, **що не субординація, а координація інтересів** є найефективнішим засобом їхнього узгодження та реалізації

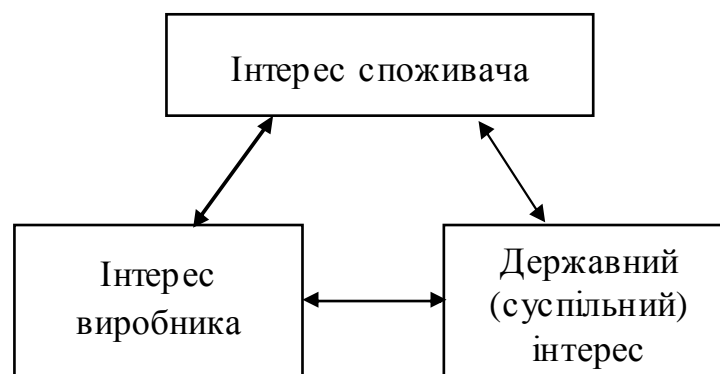

Рис. 51 -Координація інтересів економічних суб'єктів у ринковій економіці

4. Взаємодія потреб та інтересів як рушійна сила соціально-економічного прогресу

Рушійні сили економічного розвитку – взаємодія потреб та інтересів економічних суб'єктів.

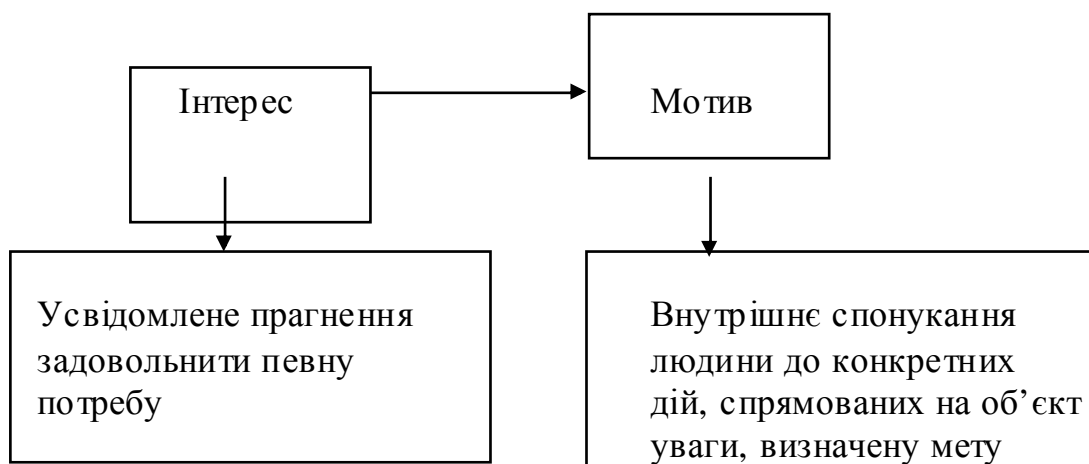

Рис.52 - Сутність і зв'язок понять «інтерес» і «мотив»

Потреби у свідомості людини перетворюються на інтерес або мотив спонукальної дії. Мотив означає приводити в рух, діяти.

Спонукування економічних суб'єктів до певних дій породжує конкретний результат у вигляді задоволення, або незадоволення потреби, утворюючи, таким чином, логічний ланцюжок активної діяльності у вигляді такої схеми.

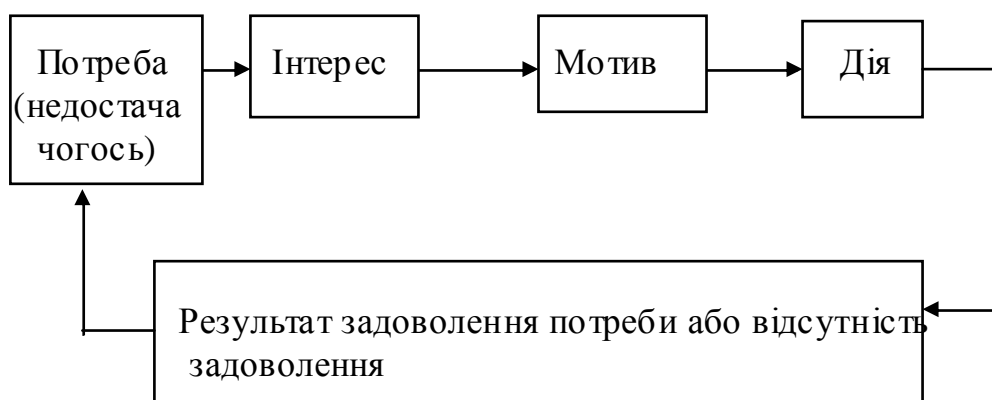

Рис.53 - Потреби та інтереси як джерело активності економічних суб'єктів

Отже, суперечлива взаємодія виробництва та споживання, інтересів і потреб є рушійною силою соціально-економічного розвитку.

Лекція № 6: « Основи економіки природокористування»

1. Проблема обмеженості ресурсів і необхідність вибору

Людина існує у світі обмежених можливостей.

Не тільки окрема людина, але й все суспільство існує у світі обмежених можливостей, незважаючи на те, що за віки своєї історії людство суттєво розширило рамки цих обмежень. Але й сьогодні обмеженість наявних ресурсів залишається важливою проблемою.

Обмеженість ресурсів має відносний характер. Вона полягає у принциповій неможливості одночасного і певного задоволення всіх потреб. Якби ресурси не були обмежені, не було б необхідності турбуватися про найкраще їх використання.

Зауважимо, що обмежені ресурси називають «економічними благами». Але є й вільні блага, що „розподіляються” шляхом простого привласнення, наприклад, атмосферне повітря.

Найближчим наслідком обмеженості ресурсів є конкуренція між альтернативними цілями використання ресурсів, тому що практично усі ресурси можуть бути використані для задоволення самих різноманітних потреб.

Зауважимо, що як перед суспільством, так і перед окремою людиною завжди постає проблема вибору напрямів і засобів використання обмежених ресурсів з різних конкуруючих між собою цілей. Методи вирішення цієї проблеми й становить предмет економічної науки.

У процесі вибору, який нав'язаний обмеженістю наявних ресурсів, люди стикаються з необхідністю вирішення трьох фундаментальних завдань: Що, тобто, які товари чи послуги і в якій кількості виробляти? Як, тобто, за допомогою яких обмежених ресурсів і технічних засобів, виробляти необхідні людям блага? Для кого виробляти ці обмежені миттєві блага?

При обговоренні цих та інших пов'язаних з ними завдань економісти широко використовують різного роду моделі, що дозволяють у компактній формі отримати певні результати.

Спробуємо за допомогою найпростішої моделі сформулювати основну економічну проблему, "що, як і для кого виробляти?". Припустимо, що мешканці якоїсь гіпотетичної країни можуть використовувати свої природні й людські ресурси для виробництва засобів виробництва і предметів споживання. Побудуємо графік виробничих можливостей цієї країни (рис.54).

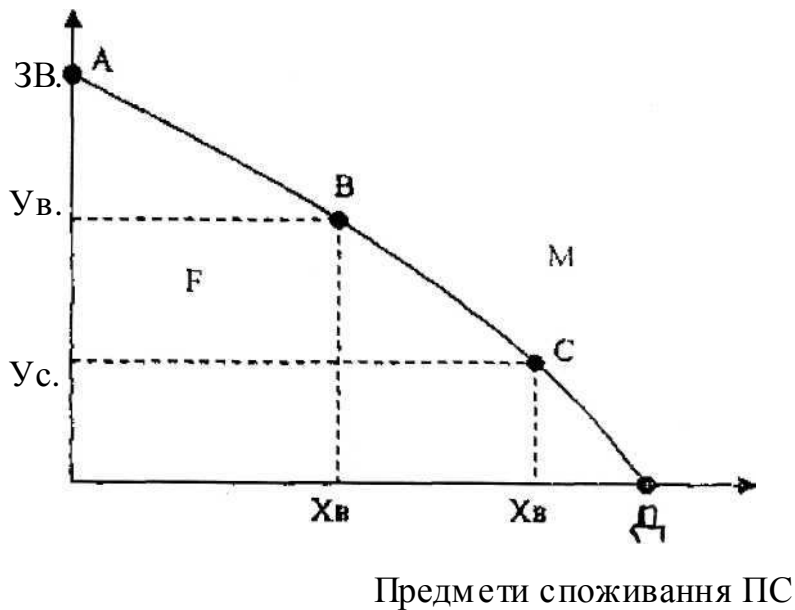

Рис.54 — Графік виробничих можливостей

На осі абсцис будемо відкладати кількість предметів споживання (X), на осі ординат - кількість засобів виробництва (Y). Крива ABCD, що має назву *крива виробничих можливостей*, характеризує максимально можливі обсяги виробництва засобів виробництва і предметів усіх наявних ресурсів. Це означає, що кожна точка на цій кривій показує певну комбінацію товарів цих двох видів. Наприклад, точка B показує комбінацію X_v одиниць предметів споживання і Y_v — одиниць засобів виробництва.

Графік кривої виробничих можливостей дозволяє мати більш чітке уявлення про три взаємопов'язані поняття: обмеженість ресурсів, вибір, витрати.

Точка Р, що знаходиться у межах виробничих можливостей, показує таку комбінацію засобів виробництва й предметів споживання, яка значно менша за можливий обсяг при ефективному використанні всіх ресурсів. Якщо вибрати цю точку, то матимемо недовикористання ресурсів (наприклад, безробіття) або низьку ефективність використання ресурсів (наприклад, великі витрати, у тому числі робочого часу).

Точка М характеризує такий обсяг випущеної продукції, який є недосяжним при повному використанні наявних ресурсів та існуючих технологій.

Таким чином, крива АВСД (межа області виробничих можливостей) характеризує одночасно й можливий, й бажаний обсяг виробництва. Точки на самій кривій АВСД представляють різні можливі сполучення обсягів випуску засобів виробництва і предметів споживання, необхідно вибрати ту комбінацію, що є найбільш ефективною.

Порівнюємо точки В і С. Якщо вибрати точку В, то віддаємо перевагу більшому виробництву засобів виробництва (OU_B) і меншій кількості предметів споживання (OX_B). Якщо вибираємо точку С, отримаємо протилежну ситуацію. При переході від точки В до точки С отримаємо додатково $\Delta X = OX_C - OX_B$ у одиницях предметів споживання, жертвуючи $\Delta U = OU_C - OU_B$ одиниць засобів виробництва.

Кількість одного товару, яку необхідно принести в жертву для збільшення виробництва іншого товару на одиницю, називають альтернативними витратами, або витратами втрачених можливостей.

Далі розглянемо форму кривої АВСД. Вона випукла праворуч - догори. Це пов'язано з тим, що одні ресурси можуть більш продуктивно використовуватись при виробництві предметів споживання, інші - засобів виробництва. Рухаючись по межі виробничих можливостей праворуч - донизу і, змінюючи, таким чином, структуру виробництва на користь збільшення випуску предметів споживання, у виробництво залучаються все більше малоефективні для виробництва предметів споживання ресурси. Тому кожна додаткова одиниця

випуску предметів споживання буде вимагати все більшого скорочення виробництва засобів виробництва. У міру наближення до будь-якої з осей координат нахил кривої (до даної осі) буде зростати, а це призводить до зростання альтернативних витрат.

Чи може суспільство вийти за межі своїх виробничих можливостей? Чи може зсунутися КВМ догори і праворуч? Безумовно, так. Або за рахунок технічних та економічних нововведень, або за рахунок збільшення виробничих ресурсів (відкриття нових природних копалин, включення у виробничу діяльність тих, хто раніше не працював і т.п.). Якщо нові технологічні процеси будуть впроваджуватися одночасно й рівномірно у всіх галузях, то зсув КВМ буде таким, як показано на графіку 55. Точка М, що знаходилась поза межами першої КВМ, стане тепер досяжною.

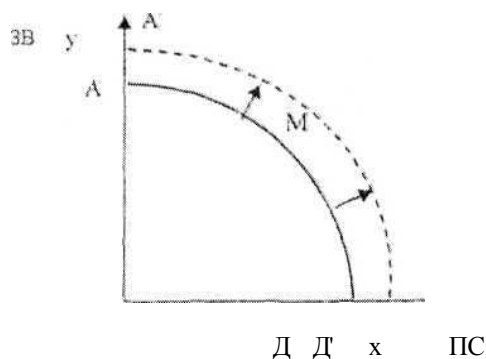

Рис. 55 Рівномірне розширення виробничих можливостей

Якщо нововведення будуть здійснюватися більше в галузях, що виробляють засоби виробництва, збільшення області виробничих можливостей буде зміщено праворуч, що відображає графік на (рис.55).

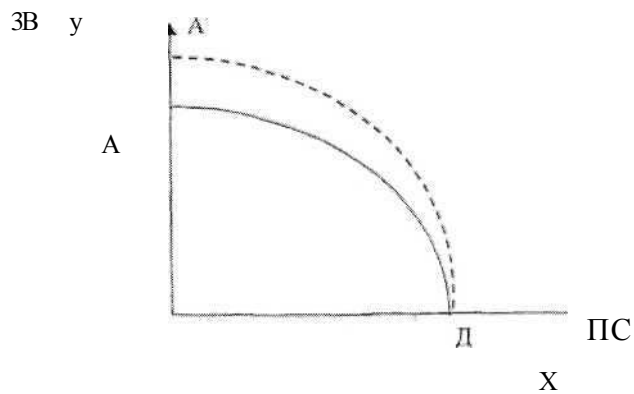

Рис.56 - Перекіс у бік виробництва засобів виробництва

Якщо нововведення будуть здійснюватися у галузях, що виробляють предмети споживання, збільшення області виробничих можливостей буде зміщено праворуч донизу (рис.57).

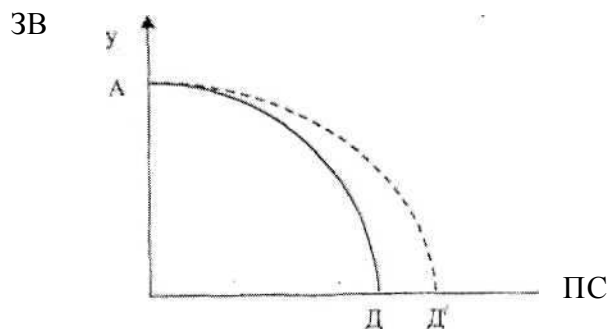

Рис.57 - Перекіс у бік виробництва предметів споживання

За умов обмеженості ресурсів проблема вибору, що є продовженням конкуренції за використання обмежених ресурсів, неперодолана, а боротьба з нею є безплідною. Можна примусити конкуренцію прийняти ту чи іншу форму, полегшити чи утруднити здійснення вибору. Завдання полягає не у знищенні конкуренції, а в тому, щоб надати їй цивілізованої форми, примусити її працювати на благо людей.

Таким чином, КВМ дозволяє продемонструвати такі фундаментальні економічні поняття, як обмеженість ресурсів, проблема вибору, альтернативні витрати.

Людство виробило декілька способів упорядкованого розподілу обмежених ресурсів та результатів виробництва між конкуруючими цілями.

2. Теорія граничної продуктивності та попит на ресурси

Ринок факторів виробництва являє собою ту галузь ринкових відносин, де продаються й купуються ресурси, необхідні для здійснення виробничої діяльності.

Ресурси задовольняють потреби виробника не безпосередньо, а опосередковано: виробнику немає ніякого сенсу купувати працю, чи капітал, якщо вони не можуть бути використані ним продуктивно. Тому попит на будь-який ресурс залежить від:

- попиту та ціни на товар виробника на ринку кінцевих продуктів;
- продуктивності ресурсу при створенні продукту.

Таким чином, попит на ресурси є похідним, тобто таким, який залежить від попиту на товари, що виробляються за їх допомогою.

Найбільш поширеним методом визначення попиту на ресурси є метод, що передбачає використання граничної корисності.

У попередніх темах ми з'ясували, що у короткостроковому періоді змінюється лише один фактор, тоді як інші залишаються незмінними. За цих умов діє закон спадної граничної продуктивності змінного фактора.

Для позначення приросту доходу в грошовому вираженні в результаті використання додатково одиниці ресурсу використовують поняття "граничний дохід у грошовому вираженні" (МКР).

Для вирішення питання про масштаби залучення змінного ресурсу до виробничого процесу виробник, якщо він керується правилом максимізації прибутку, має зіставляти додатковий ефект від залучення нової одиниці фактора з додатковими витратами, пов'язаними з таким залученням.

Величина, на яку зростають витрати при збільшенні залучених ресурсів на одиницю, називається граничними витратами на ресурси (МКС). Щоб максимізувати прибуток, фірма має використовувати додаткові одиниці ресурсу доти, доки кожна наступна одиниця дає приріст доходу фірми більший, ніж приріст її витрат. Межею доцільності є рівняння: $МКР = МКС$.

Для моделі конкурентного ринку ресурсів крива попиту на певний ресурс збігається з кривою граничного продукту в грошовій формі.

Дещо інакше складається ситуація, коли фірма реалізує свою продукцію на ринку недосконалої конкуренції, де граничний продукт у грошовій формі зменшується не тільки під впливом дії закону спадної граничної продуктивності, а й під впливом зниження ціни на продукцію. Крива граничного продукту в грошовій формі є кривою попиту на відповідний продукт, але має значно меншу еластичність, ніж на конкурентному ринку.

3. Зміни у попиті на ресурси, його еластичність

Розглянемо фактори, які можуть спричинити зміни у попиті на ресурс.

1.Зміни у попиті на продукт. За інших рівних умов зміни у попиті на продукт фірми, який вона виробляє за допомогою певних ресурсів, приведуть до зміщення кривої попиту на ці ресурси в тому самому напрямку. 2.Зміни у продуктивності ресурсу. Підвищення продуктивності ресурсу пересуває криву попиту на нього праворуч, зменшення продуктивності -ліворуч.

3. Зміни цін на інші ресурси. Як відомо, ресурсам властиві субституційність та компліментарність. Зміни цін на ресурси — субститути та ресурси -комплементи по-різному впливають на попит.

Чутливість попиту на ресурси на зміну його цінових та нецінових факторів визначається показниками еластичності. Цінова еластичність попиту на ресурси залежить від таких факторів: темпи спадання граничного продукту, легкість ресурсозаміщення, еластичність попиту на продукт виробника, частка витрат на ресурс у загальних витратах.

4. Оптимальне співвідношення ресурсів

Розглянемо проблему формування попиту на ресурси в умовах довгострокового періоду, коли всі фактори виробництва є змінними.

У довгостроковому періоді перед виробником виникає два головних запитання: за якого співвідношення ресурсів витрати на їх придбання для досягнення певного обсягу продукції будуть мінімальними; яке співвідношення ресурсів забезпечить максимальний прибуток? Відповідь на ці запитання є правилом мінімізації витрат та правилом максимізації прибутку.

Правило мінімізації витрат наголошує, що витрати мінімізуються при такому співвідношенні ресурсів, коли граничні продукти у розрахунку на одиницю вартості кожного ресурсу є однаковими.

Однак мінімальні витрати на виробництво не завжди забезпечують максимальний прибуток. Обсяг виробництва, що мінімізує витрати, та обсяг виробництва, що максимізує прибуток, збігатимуться лише для конкурентного ринку. Інша ситуація складається за умов недосконалої конкуренції. Тому доцільніше користуватися більш загальним підходом, який ми знаємо з попередніх тем: максимальний прибуток досягається за умови урівноваження граничного продукту та граничних витрат.

Щодо витрат на придбання окремих ресурсів, то прибуток зростатиме до того часу, поки граничний продукт у грошовій формі змінного фактора виробництва буде перевищувати витрати на придбання додаткової одиниці цього ресурсу. Якщо ціна стане вищою, ніж граничний продукт у грошовій

формі, то прибуток зменшуватиметься. Максимального значення прибуток набуває тоді, коли витримується така рівність:

$$\frac{MRP_l}{P_l} = \frac{MPR_k}{P_k} = 1$$

де P_l — ціна праці;

P_k — ціна капіталу;

MRP_l — граничний продукт праці;

MPR_k — граничний продукт капіталу.

5. Економічна рента. Ціна землі

На ринку факторів виробництва формується і ціна, що сплачується за використання землі та інших природних ресурсів — рента.

Особливістю цього типу факторів є їх невідтворюваність. Саме жорстка обмеженість ресурсів відрізняє ренту від усіх інших видів доходу, її рівень встановлюється у точці перетину кривої пропозиції обмежених ресурсів і кривої попиту, що відбиває їх продуктивність, тобто граничний дохід від даного фактора. Розглянемо графік, який відображає механізм формування ренти (рис. 58).

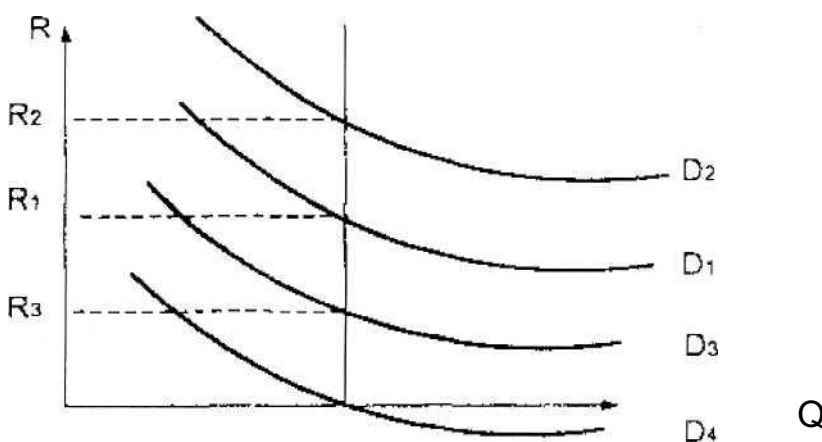

Рис.58 - Механізм формування ренти

Оскільки зміна розміру ренти ніяк не впливає на кількість землі, що пропонується для використання, то рента не виконує спонукальної функції (як то має місце на ринку інших ресурсів). Тому економісти вважають ренту надлишком, тобто платою, яка не є обов'язковою для забезпечення наявності землі.

Як відомо, земля має різну родючість. Тому одна й та сама праця, чи капітал, у поєднанні з різними за родючістю землями приносить різні результати. Додатковий прибуток, який отримують користувачі родючої землі за інших рівних умов, називається диференційною рентою.

Економічну ренту можуть отримувати й власники інших природних ресурсів, яким властива абсолютна обмеженість.

З величиною ренти пов'язана й ціна тієї ділянки землі, з якої вона отримується. Ця сума, яка при даній нормі процента даватиме дохід, рівний річній ренті з даної ділянки, вираховується за формулою

$$P = \frac{R}{r} * 100,$$

P — ціна землі

R — рента;

r — позичковий процент.

5. Аграрні відносини, їхній зміст і особливості

Слово "аграрний" (від латин. *agricola*) в перекладі на українську мову дослівно означає "земельний".

Критерієм виділення аграрних відносин в особливу групу не є галузевий підхід сам по собі. Адже економічні відносини в кожній галузі народного господарства також мають свою специфіку. Однак це не дає підстав для виділення в економічній системі особливих галузевих виробничих відносин. У

сільському ж господарстві виробничим відносинам властиві особливості якісного, принципового характеру, і дозволяють виділити їх в окрему сферу аграрних відносин.

Аграрні відносини — це складова частина економічних відносин,, які виникають у сільському господарстві з приводу володіння й використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва, а також виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг.

Найважливішою особливістю аграрних відносин є те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля.

Земля — перша й основна умова будь-якого виробництва, але в сільському господарстві вона ще й головний засіб виробництва, елемент продуктивних сил. Тому в цій сфері результати виробництва значною мірою визначаються якістю земельних ділянок, їхньою родючістю, місце розташуванням щодо ринків збуту, баз постачання потрібної техніки, мінеральних добрив тощо.

Особливість аграрних відносин зумовлена й тим, що земля є предметом праці й одночасно засобом виробництва.

Процес виробництва, технологічні операції в аграрній сфері тісно переплітаються з природними процесами, органічно комбінуючись у процесі створення споживчої вартості. Основні фактори сільського господарства наведені на рис .59.

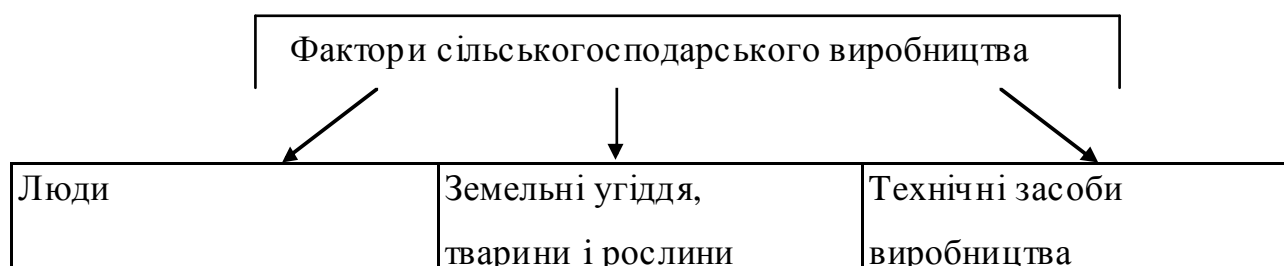

Рис.59 - Фактори сільськогосподарського виробництва

Відповідно до цих факторів у сільському господарстві безпосередньо взаємодіють дві групи об'єктивних законів: природно-біологічні й соціально-економічні (рис.60).

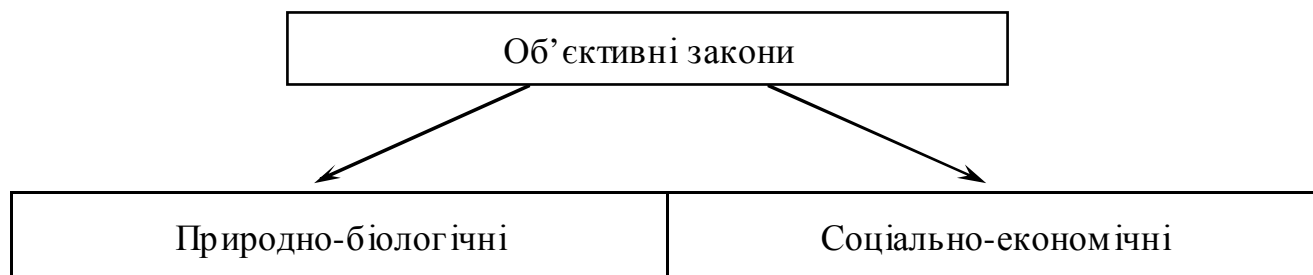

Рис.60 - Закони, що діють у сільському господарстві

Внаслідок того, що економічний процес відтворення в аграрній сфері переплітається з природним, виникає ще низка *особливостей сільськогосподарського виробництва*:

–природно-кліматичні умови, структура ґрунту, біологічні чинники впливають на продуктивність праці і обумовлюють ризиковість, нестійкість сільського господарства. Одні й ті самі кількість і якість затраченої праці можуть бути представлені різною кількістю продукції, залежно від названих факторів;

–природно-кліматичні фактори зумовлюють і ритм виробництва, його сезонний характер, що породжує коливання у зайнятості робітників, у виробництві і пропозиції продукції сільськогосподарського виробництва;

–особливості використання техніки, фінансування і формування у зв'язку із сезонним характером виробництва. Для виконання сільськогосподарських робіт необхідно мати повний комплекс техніки, яка використовується протягом певного сезону, а решту часу простоює;

–остаточний розмір доходів формується лише наприкінці року, після реалізації продукції (особливо в землеробстві);

—рівень концентрації виробництва значною мірою визначається розмірами земельних угідь, їхньою врожайністю й інтенсивністю використання;

—спеціалізація виробництва зумовлена, насамперед, географічними і природнокліматичними факторами;

—ефективне використання землі можливе за раціонального комбінування сільськогосподарських галузей, економічно і біологічно обґрунтованих сівозмін;

—значна частина виробленої продукції споживається всередині господарств, не набуваючи товарної форми. Тому в аграрній сфері довше зберігаються натуральні та напівнатуральні види виробництва;

—широка комбінація великих, середніх і дрібних господарських одиниць різних форм власності;

—велика залежність результатів виробництва від погодних умов вимагає створення в господарствах страхових фондів на випадок посухи, повені, іншого стихійного лиха для забезпечення безперервного процесу відтворення. Необхідності створення таких страхових фондів немає в інших галузях народного господарства, де природний фактор не впливає або майже не впливає на результати господарювання.

Суб'єктами економічних відносин в аграрному секторі (рис.61) є:

—суспільство в цілому(в особі держави);

—сільськогосподарські підприємства;

—індивідуальні виробники сільськогосподарської продукції (фермери, сімейно-індивідуальні господарства).

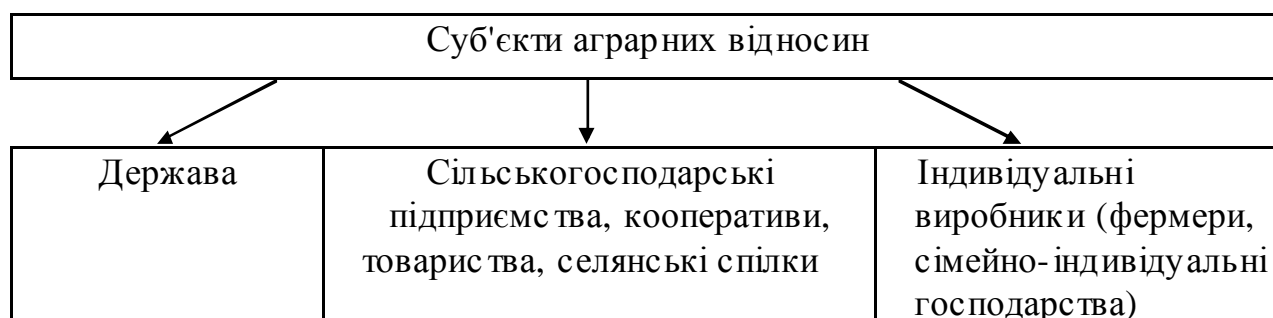

Рис.61 - Суб'єкти аграрних відносин

Взаємодія суб'єктів аграрних відносин є основою економічних відносин у цьому секторі. Ці суб'єкти вступають в економічні відносини не лише між собою, а й з представниками інших галузей і суспільством в цілому. Отже, аграрні відносини є складовою загальної системи економічних відносин суспільства.

Характер і особливості аграрних відносин визначаються, насамперед, формою власності на землю як основний засіб виробництва.

У сучасних умовах власність на землю в різних країнах має такі форми (рис.62).

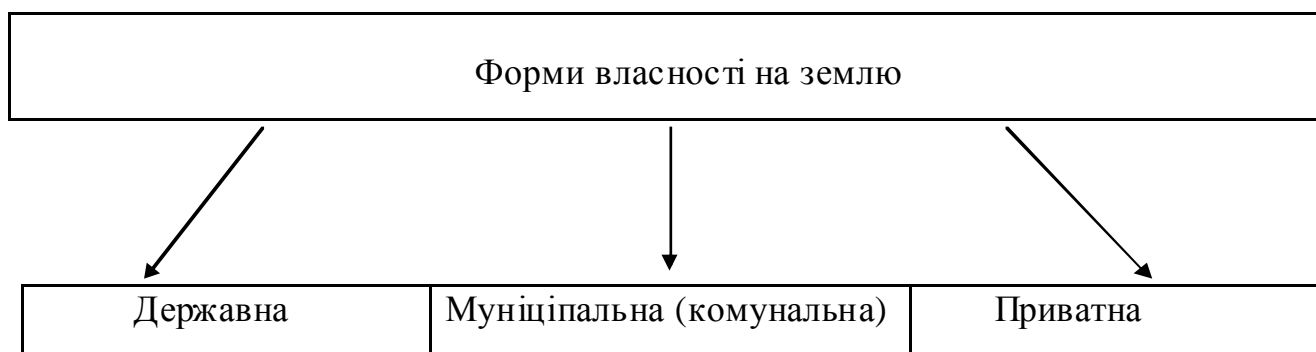

Рис.62 - Форми власності на землю

Наявність різних форм власності на землю і землекористування є основою багатуукладності сільського господарства. Світова практика показує, що в аграрному секторі ефективно функціонують різноманітні за розмірами і формами власності види підприємств — дрібні, середні й великі, засновані на повній власності на землю, частковій власності й оренді; сімейні ферми, сільськогосподарські кооперативи і корпорації. Усі вони мають однакові права у відносинах з державою, іншими аграрними і несільськогосподарськими підприємствами та організаціями.

В Україні в результаті проведення поетапної земельної реформи відбулися докорінні, незворотні перетворення земельних відносин. Одним з найважливіших є подолання монополії державної власності на землю і

введення інституту приватної власності. Згідно з новим Земельним кодексом, прийнятим у жовтні 2001 р. парламентом України, суб'єктами права власності на землю є:

— громадяни та юридичні особи — на землі приватної власності;

— органи місцевого самоврядування — на землі комунальної власності;

— державні органи — на землі державної власності. іноземні громадяни і юридичні особи, а також особи без громадянства можуть стати власниками лише земель несільськогосподарського призначення, на яких розташовані об'єкти нерухомості, які належать їм на правах приватної власності. На сучасному етапі аграрних перетворень основним завданням державної політики є припинення негативних процесів в аграрному секторі економіки і підвищення ефективності його функціонування на основі суттєвого поліпшення наукового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

7. Земельна рента, її сутність, види і механізм утворення

Складовою аграрних відносин є рентні відносини.

З виникненням власності на землю виникає й відповідна їй форма доходу — *земельна рента*.

Рента (від фр. *gendre* — "віддана") — це передача частини доходу, створеного землекористувачем, власнику землі.

Земельна рента у докапіталістичних системах вилучалася на основі особистої залежності безпосереднього виробника (раба, кріпака) від власника (рабовласника, феодала). В умовах капіталізму земельна рента формується на основі прикладання капіталу до землі й тому в загальній масі додаткового продукту є надлишком над середнім прибутком.

Отже, земельна рента за своєю природою — це не що інше, як надлишкова частина чистого прибутку.

Причиною її є монополії, характерні для сільського господарства: монополія на землю як об'єкт господарювання і монополія на землю як

об'єкт власності, породжують відповідно три основних види земельної ренти: *диференційну, абсолютну й монопольну* (рис.63)

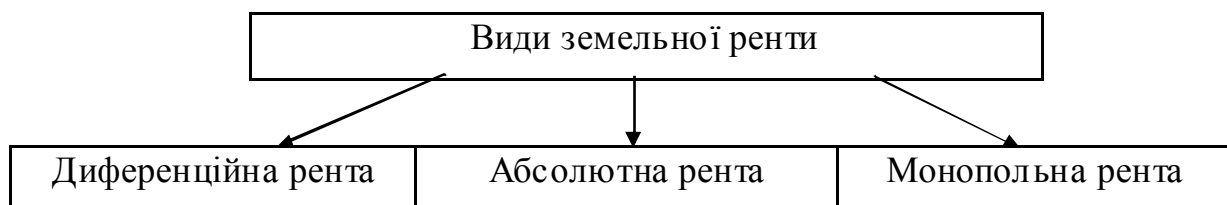

Рис.63 - Види земельної ренти

Отже, земельна рента є економічною формою власності на землю.

Диференційна рента утворюється незалежно від форм власності на землю.

Причини, умови формування, джерела та форми вилучення диференційної ренти наведено на рис.64, 65. Причиною утворення диференційної ренти є *монополія на землю як об'єкт господарювання*, яку здійснюють власник або орендар земельної ділянки. Ці суб'єкти мають монопольне право господарювання на земельних ділянках і одержання з них доходу у формі земельної ренти. В той же час ця монополія не дає можливості господарського використання ділянок землі, зайнятих іншими економічними суб'єктами.

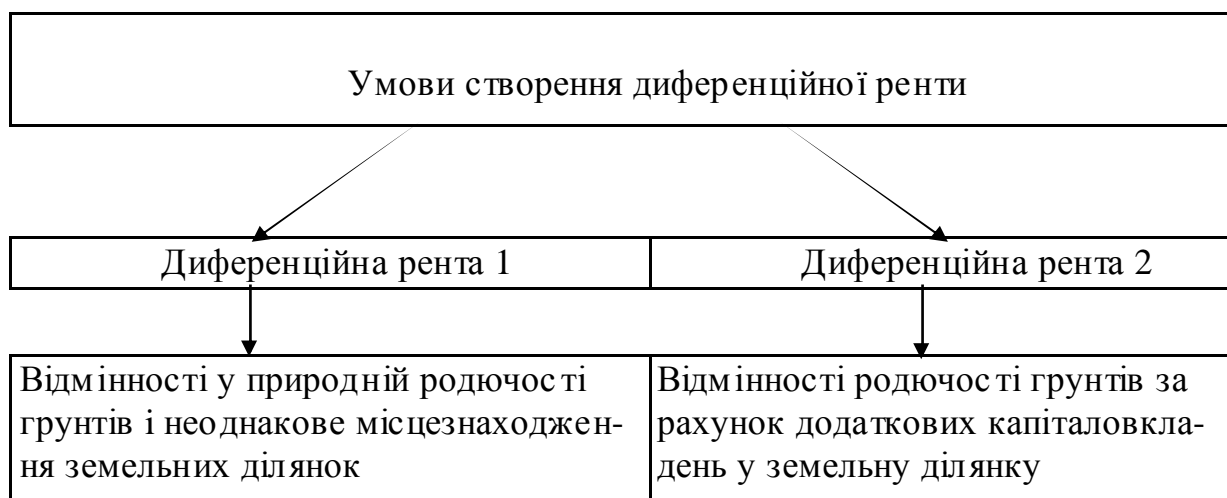

Рис.64 - Умови створення диференційної ренти 1 і 2

Рис.65 - Причини, умови формування, джерела та форми вилучення диференційної ренти

Природними умовами існування диференційної ренти є обмеженість земельних ресурсів, відмінності у природній родючості землі, а також місцезнаходження земельних ділянок відносно ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Земля обмежена у просторі, з одного боку, наявними земельними угіддями планети (більше їх створити неможливо), а з іншого — кордонами держав. Особливо обмежена площа кращих земель щодо родючості. Водночас потреби у продукції сільського господарства постійно зростають. Збільшується попит на сільськогосподарську сировину з боку промислового виробництва, зростає чисельність населення на планеті, збільшуються доходи населення.

Обмеженість земельних угідь і зростаючий попит на продукцію аграрного сектору роблять неможливим зосередження виробництва сільськогосподарської продукції лише на кращих землях. Людство, щоб забезпечити свої потреби в продукції сільського господарства, змушене одночасно обробляти всі землі, придатні для користування.

Отже, якщо людство змушене одночасно обробляти всю землю, незалежно від якості, то, очевидно, повинні бути певні умови, які забезпечують можливість покривати витрати на виробництво й отримувати середній прибуток не лише на середніх і кращих землях, а й на гірших. Інакше гірші землі не вигідно буде обробляти, і вони впадуть із сільськогосподарського обороту, а попит на продукцію землеробства не задовольнятиметься.

Такі умови створюються через те, що суспільна вартість продуктів землеробства визначається не середніми умовами виробництва, як у промисловості, а умовами виробництва на відносно гірших ділянках землі. При цьому відносно гіршими вважаються не лише ті землі, що мають гірші природні якості, а й ті, які мають гірші економічні якості, тобто розташовані на великій відстані від пунктів споживання, переробки й реалізації продукції сільського господарства.

За таких умов прибуток від реалізації продукції з середніх і кращих ділянок землі (як за радіючістю, так і за місцезнаходженням) буде більше від середнього. Цей надлишок середнім прибутком і становить земельну ренту – диференційну. Сказане можна (відтворити за допомогою рис.66).

Як бачимо, на кращій ділянці (I) найвища урожайність Q_i і найнижчі витрати виробництва продукції (AK) порівняно із середніми суспільними витратами виробництва (MK). Це означає, що власник першої ділянки, продаючи урожай, отримує додатковий продукт у вигляді диференційної ренти, розмір якої дорівнює площі заштрихованого прямокутника.

У власника середньої ділянки (II) індивідуальні витрати виробництва AK_2 також нижчі від суспільних, і він також отримує додатковий дохід у вигляді

диференційної ренти, однак дещо меншого розміру, оскільки у нього нижча урожайність Q_2 .

У власника гіршої ділянки (III) індивідуальні витрати виробництва AK_3 дорівнюють суспільним витратам MK і урожайність найнижча Q_3 . Після реалізації продукції він покриє лише свої витрати й отримає нормальний середній прибуток. На гіршій ділянці додаткового доходу понад середній прибуток не створюється, отже, диференційна рента відсутня.

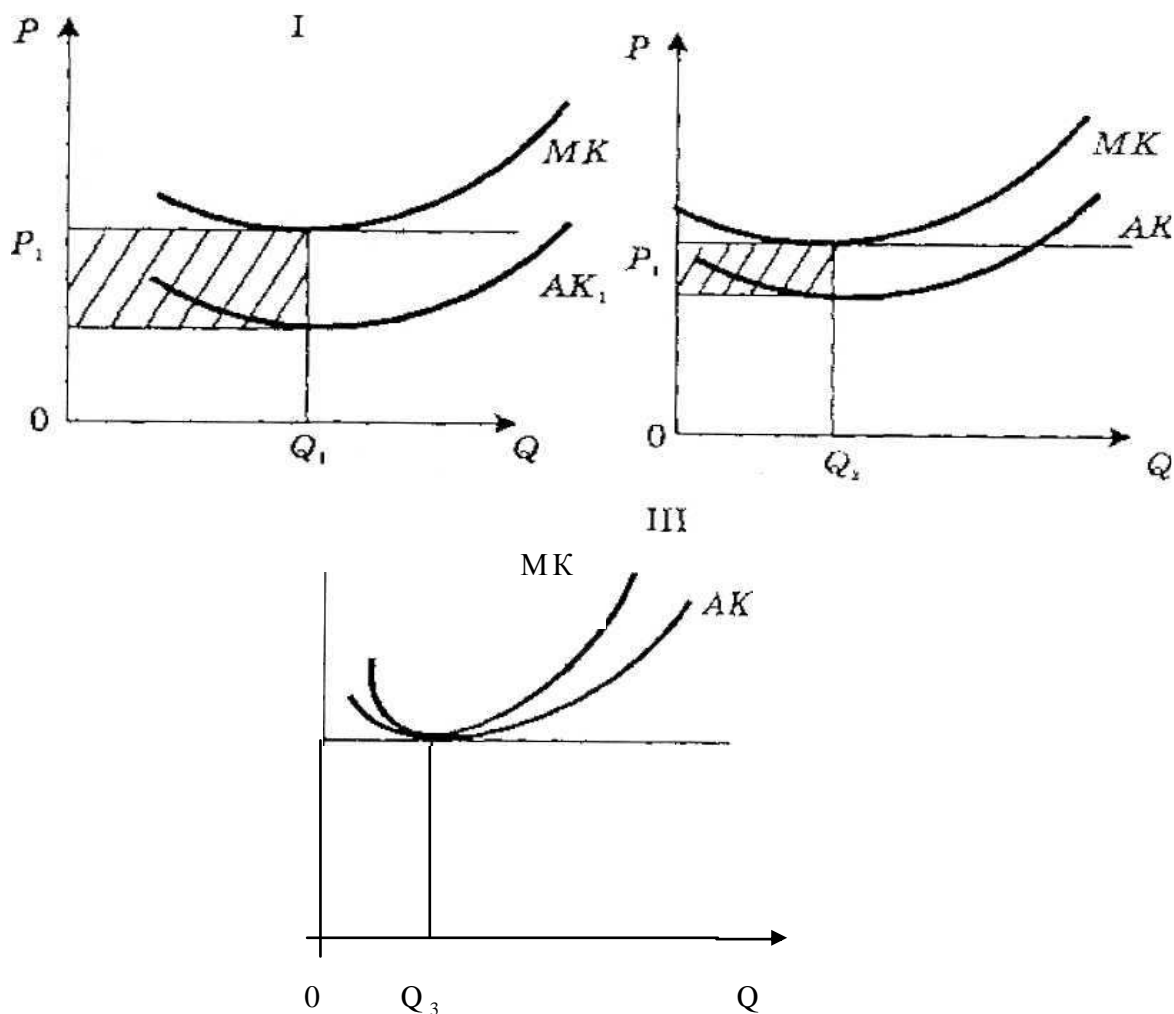

Рис.66 - Диференційна земельна рента

Слід розрізняти дві форми диференційної ренти — першу та другу.

Диференційна рента I — це додатковий чистий дохід, одержуваний у результаті продуктивної праці на кращих за природною родючістю і місцезнаходженням землях.

Диференційна рента II — виникає в результаті штучного підвищення продуктивності землі завдяки використанню ефективніших засобів виробництва, тобто за рахунок додаткових-капіталовкладень в землю.

Взаємозв'язок першої і другої диференційної ренти полягає в тому, що вони засновані на використанні родючості земель. Тільки перша рента пов'язана з природною, а друга — з економічною (штучною) родючістю ґрунтів(рис.64).

У країнах, де панує приватна власність на землю і діє міжгалузева конкуренція, і ще й абсолютна рента, яка утворюється на всіх використаних землях, у тому числі й на гірших (рис.67) і її причиною є *монополія приватної власності на землю*, яка закріплює високу норму прибутку у сільському господарстві понад середню норму прибутку.

Абсолютна рента утворюється як надлишок суспільної вартості сільськогосподарської продукції над ціною виробництва (затрати виробництва плюс середній прибуток) (рис.67). Вона виникає тоді, коли існує монополія приватної власності на землю, яка заважає вільному переливанню капіталу з промисловості в сільське господарство, що спричиняє технічне відставання цієї галузі порівняно з промисловістю.

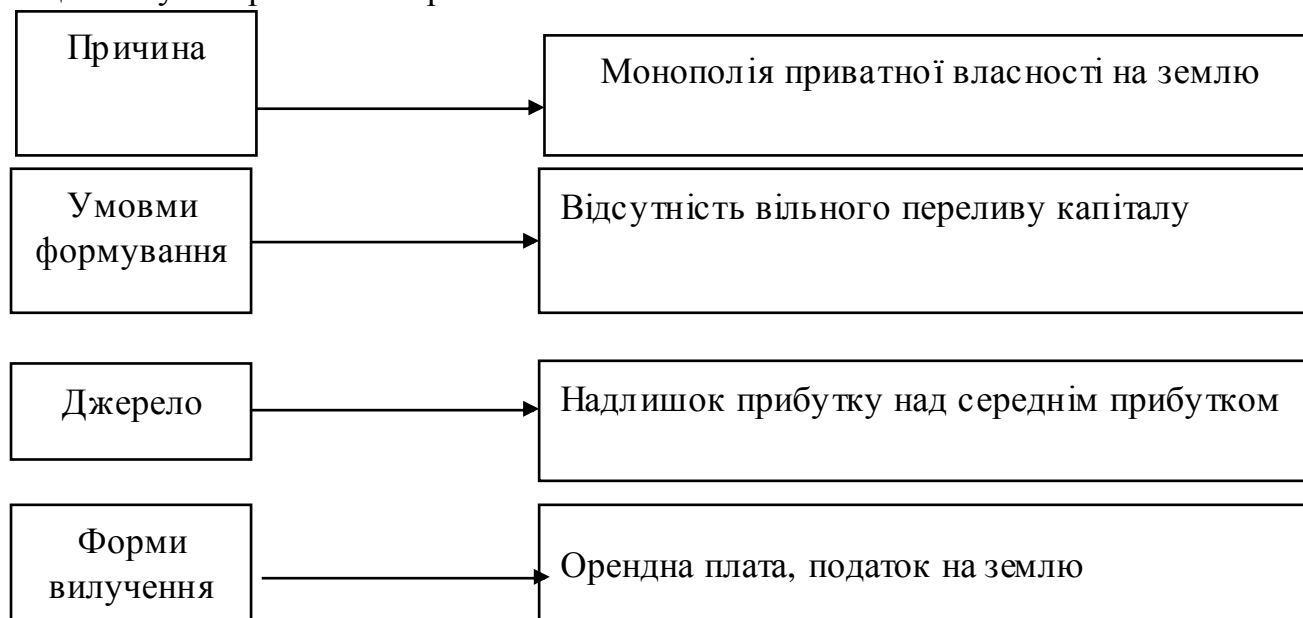

Рис.67 - Причини, умови формування, джерела та форми вилучення абсолютної ренти

В інших галузях економіки внаслідок постійних переливань капіталу з однієї галузі в іншу створюється подібне до спільного "котла", з якого підприємці різних галузей господарства дістають середній прибуток на рівновеликий капітал. Сільське ж господарство в процесі вирівнювання індивідуальних прибутків у середній не бере участі у зв'язку з існуванням приватної власності на землю, яка заважає вільному застосуванню капіталу в землеробстві. З цієї причини сільськогосподарська продукція продається не за цінами виробництва, а за вартістю, яка містить у собі й субстанцію абсолютної ренти, тобто надлишок над середнім прибутком.

Вона є даниною, яку отримує землевласник на основі права приватної власності. Деякі економісти заперечують існування абсолютної земельної ренти. Дискусія з цього приводу не припиняється з часу оприлюднення теорії абсолютної ренти класичною економічною школою. Свій висновок про відсутність абсолютної ренти в сучасних розвинених країнах економісти обґрунтовують тим фактом, що в сільському господарстві цих країн органічна будова капіталу не нижча, ніж у провідних галузях промисловості. Висока тут і технічна озброєність праці, скорочується чисельність працюючих у сільському господарстві. Тому, мовляв, тут не може бути надлишку прибутку над середнім прибутком.

Проте причина виникнення абсолютної ренти — монополія приватної власності на землю — залишається. Ось чому слід брати до уваги можливість існування деяких інших соціально-економічних факторів і умов утворення високої норми прибутку в сільському господарстві (прискорений рух оборотних коштів, використання дешевої робочої сили, економія на основних фондах, податкові пільги, регулювання цін, дотації, субсидії держави тощо).

Крім диференційної і абсолютної ренти існує *монопольна рента* (рис.68). Вона утворюється на землях особливої якості, чи в особливих кліматичних умовах. Тільки на певних землях і в певних природно-кліматичних умовах можливе обмежене виробництво сільськогосподарських продуктів.

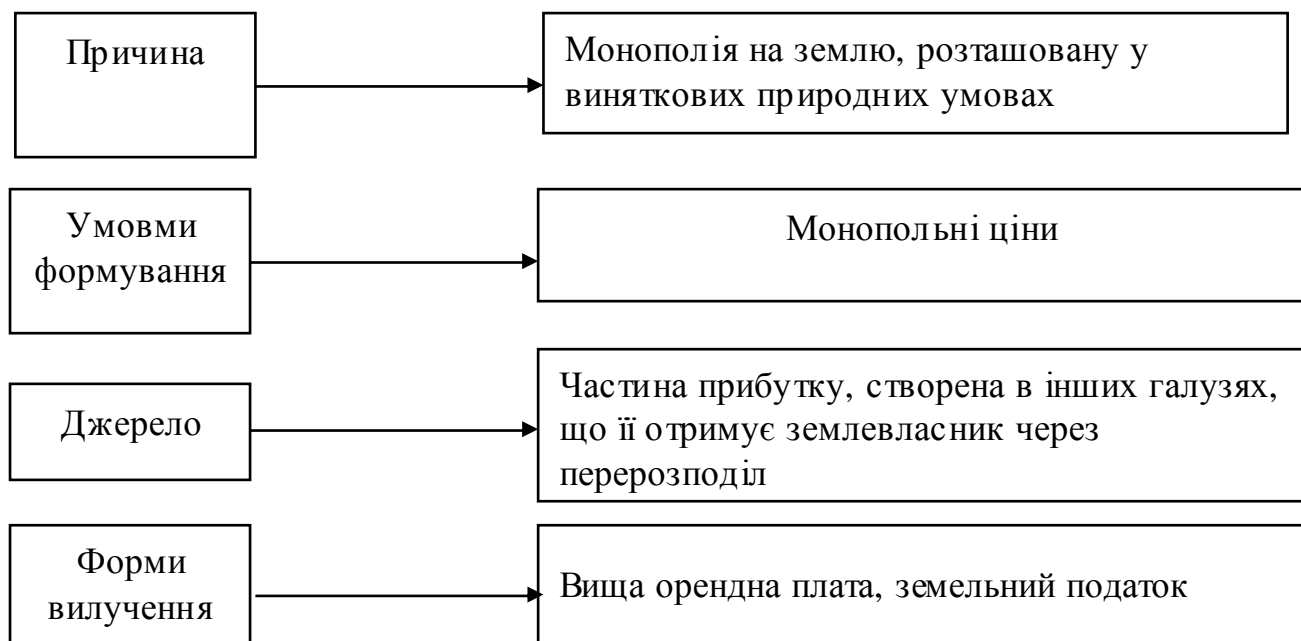

Рис.- 68 Причини, умови формування, джерела та форми вилучення монопольної ренти якісними характеристиками (наприклад, особливих сортів винограду та вина із нього, чаю, тютюну, трояндової олії тощо). Оскільки виробництво такої продукції не може бути збільшене за рахунок залучення у сільськогосподарський оборот нових земель, а високий попит на продукцію не задовольняється, з'являється можливість реалізувати таку продукцію за *монопольно-високими цінами*. Рівень цих цін визначається не реальними витратами виробництва продукції, а виключно платоспроможним попитом заможних споживачів цих рідкісних продуктів. Різниця між монопольно високою ціною такого продукту і його вартістю й становитиме *монопольну земельну ренту*, яка надходить у розпорядження землевласника.

Джерело монопольної ренти перебуває поза межами сільського господарства. Вона є результатом додаткових вкладень праці і капіталу в землю. Це, як правило, частина прибутку, створена в інших галузях виробництва, яку отримує землевласник через монопольні ціни, тобто - через перерозподіл. Тому монопольну ренту можна вважати незаробленим доходом або "квзірентою".

Джерело монопольної ренти перебуває поза межами сільського господарства. Вона є результатом додаткових вкладень праці і капіталу в землю. Це, як правило, частина прибутку, створена в інших галузях виробництва, яку отримує землевласник через монопольні ціни, тобто - через перерозподіл. Тому монопольну ренту можна вважати незаробленим доходом або "квзірентою".

Рента та орендна плата

Орендна плата — це платіж, який орендар вносить власнику землі за користування земельною ділянкою. В суму орендної плати, насамперед, входить і сама земельна рента. Якщо земельна ділянка здається в оренду з розташованими на ній будівлями, іригаційними спорудами, на ній проведено меліоративні роботи тощо, то орендар за користування цим основним капіталом, вкладеним в землю, повинен платити амортизаційні відрахування. А оскільки орендар користується цим капіталом в кредит, то він платитиме ще і позичковий відсоток від нього. Таким чином, орендна плата, крім ренти, може містити амортизацію за використання основного капіталу, вкладеного в землю, та видаток на нього (рис.69). На ставку орендної плати впливають також; термін оренди, розмір банківського відсотка та податків, умови платежу.

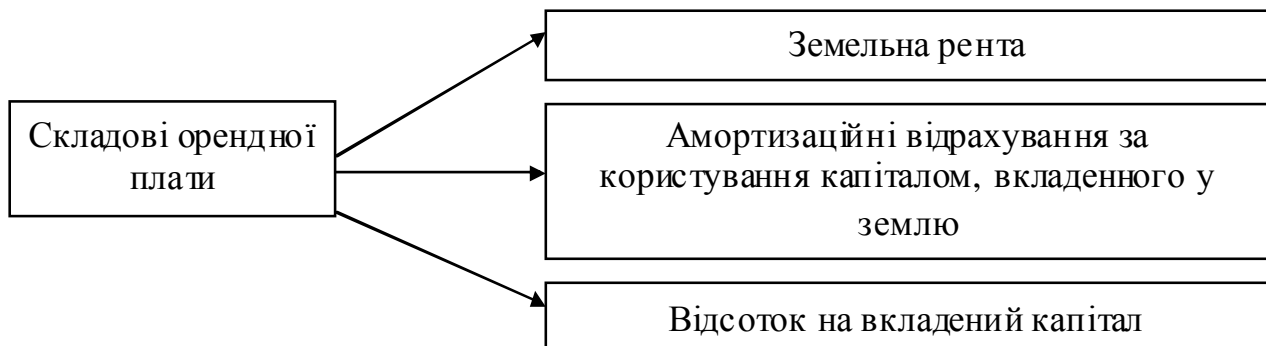

Рис.69 - Структура орендної плати

Рента утворюється і вилучається не лише в сільському господарстві, а й у несільськогосподарських галузях.

Власники деяких земельних ділянок можуть отримувати *гірну, будівельну, житлову, туристичну, екологічну* й інші види рент. Особливості цих рент пов'язані зі специфікою використання землі у несільськогосподарських галузях — гірничодобувній промисловості, будівництві, організації зон відпочинку, туризмі і т.д. Тут також можуть утворюватися диференційна і монопольна ренти. Закономірності їх виникнення такі самі, як і в сільському господарстві.

Наприклад, *диференційна гірна рента* (у гірничодобувній промисловості) залежить від: природних умов залягання корисних копалин, вмісту компонентів у руді, їх співвідношення, умов та відстані транспортування тощо.

Монопольна гірна рента існує на земельних ділянках, з яких добувають рідкісні копалини (дорогоцінні метали, алмази, уранову руду тощо). На величину *будівельної ренти* значною мірою впливає місцезнаходження земельної ділянки, її рельєф, наявність комунікацій, інфраструктури.

Екологічна рента — це ціна, яка сплачується власнику землі за право користування ліпшими екологічними умовами. На її величину впливають: якість природного середовища, чистота повітря, рівень озеленення, наявність рекреаційних зон (курортів, пляжів, ігрових майданчиків) тощо.

Туристична рента — це дохід, який отримує власник туристичних ресурсів. Туристичні ресурси — це природні, історичні й соціально-культурні фактори, здатні задовольнити духовні потреби людей і сприяти відновленню та розвитку їх фізичних сил. Усі рентні доходи розподіляються між державою, земельними власниками і тими, хто користується землею (фермери, селянські господарства, підприємці тощо).

Економічна рента

В сучасній західній літературі використовують термін "економічна рента", який є більш широким поняттям, ніж земельна рента.

У загальнооекономічному розумінні економічна рента — це рента за використання ресурсу, кількість якого значно обмежена, тобто пропозиція якого нееластична. При такому визначенні економічної ренти інші види рент, в тому числі і земельна рента, виступають різновидами економічної ренти. Економічну ренту отримують і талановиті музиканти, співаки, спортсмени, кінозірки, топ-моделі шахісти у вигляді супергонорарів за свій рідкісний професійний ресурс.

Кількісно економічна рента є різницею між реальною ціною рідкісного ресурсу і тою мінімальною ціною, яку необхідно сплатити, щоб спонукати власника цього ресурсу його продавати.

Ринок земельних ресурсів. Ціна землі

В умовах ринкової економіки земля не лише здається в оренду, а й стає об'єктом купівлі-продажу, отже, має ціну (рис.70).

На відміну від інших товарів, земля — особливий товар, продукт природи, а не праці, ціна якого ґрунтується не на вартості, а на тому доході, який вона приносить своєму власникові, — ренті. Ціна землі — це дисконтований потік її доходу (ренти).

Дисконтування — це метод визначення поточної вартості (ціни) будь-якого капітального ресурсу (в тому числі— й землі) з урахуванням надання ним майбутнього прибутку при існуючій ставці банківського відсотка. інакше кажучи, дисконтування дозволяє визначити, яку ціну необхідно заплатити за капітальний ресурс (землю) сьогодні, щоб від його використання через визначений час

отримати бажаний результат. Щоб визначити теперішню цінність капітального блага, необхідно здійснити операцію дисконтування.

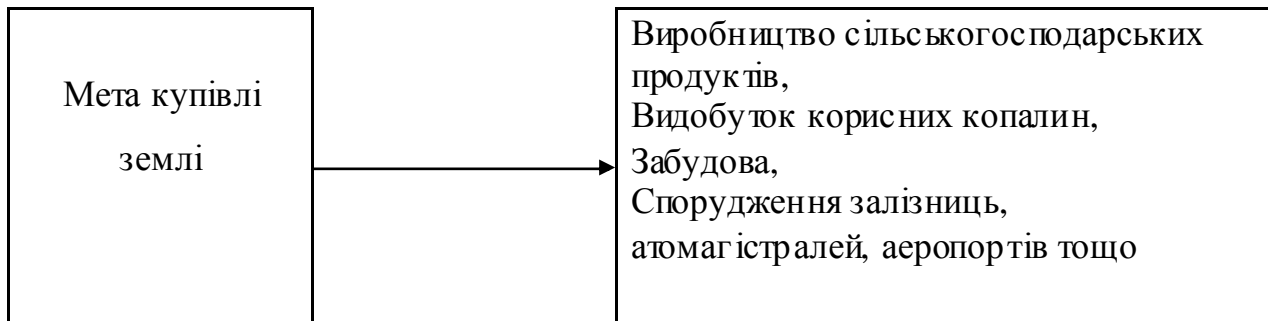

Рис.70 - Мета купівлі землі

Ціна землі прямо пропорційна величині ренти і обернено пропорційна ставці позичкового відсотка. Так, якщо ділянка землі приносить щорічно E доходу (ренти), а ставка позичкового відсотка дорівнює S , то поточна ціна (V) ділянки визначатиметься за формулою:

$$V = \frac{R}{S} \cdot 100\%$$

Власник погоджується продати свою ділянку за таку суму, яка, будучи покладеною до банку, принесе йому річний дохід у вигляді відсотка, не нижчого від того, який він одержував би у формі ренти.

Фактично ціна може коливатися залежно від: маси ренти, норми позичкового відсотка, вартості освоєння і поліпшення землі, співвідношення попиту і пропозиції на продукцію сільського господарства, напрямків економічної політики щодо у державного регулювання аграрного сектора економіки.

Пропозиція на ринку землі залежить від багатьох факторів, які сумарно можна звести до двох: *якість* або *родючість землі* та *місцезнаходження ділянки*.

Пропозиція землі на ринку нееластична, тому що кількість землі, придатної для обробки, є фіксованою величиною.

Фіксований (у конкретний час) обсяг сукупної пропозиції землі визначає криву пропозиції на землю як абсолютно нееластичну. Тобто, пропозиція землі не може бути збільшена навіть за умови підвищення ціни на землю (рис.71).

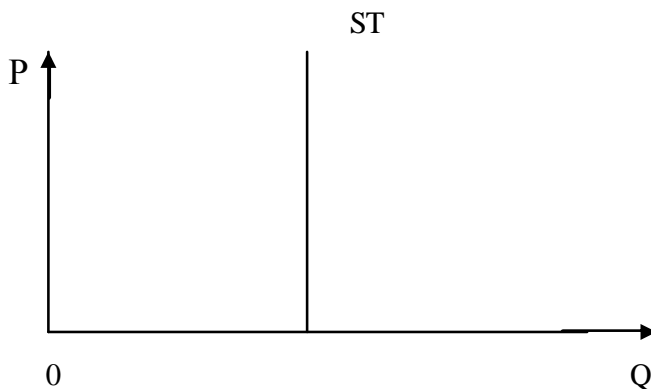

Рис.71 - Пропозиція землі:

Q — величина земельних угідь (в га); P — ціна 1 га; ST — пропозиція землі

Попит на землю еластичний і має тенденцію зростати, що зумовлює підвищення ціни на землю. Особливо швидко підвищуються ціни на земельні ділянки в містах, оскільки зростають рента і попит на ділянки під забудову.

Формування в Україні повноцінного ринку земельних ресурсів зумовлює потребу якнайшвидшої реальної грошової оцінки кожної земельної ділянки.

Список літератури

1. Економічна теорія: Політекономія: Підручник. За ред. В.Д. Базилевича. – 3-тє вид., - К.: Знання – Прес. 2004.
2. Основи економічної теорії. Політ.- економічний аспект. Підручник для вузів. За ред Климка Г.Н., К., Знання. 2004.
3. Основи економічної теорії. Підручник. За ред. Мочорного С.В., К., 2003.
4. Воробйов Є.М. Економічна теорія в питаннях та відповідях. Харків, „Р.И.Ф.”, 2002.
5. Воробйов Є.М., Грищенко А.А, Ким М.Н. Экономическая теория. Харьков. 2001.
6. Морган Дж. Майкл. Руководство по изучению учебника «Экономика». С. Финчера, Р. Дорнбуша, Р. Шмалензи. Пер. с англ. – М., Дело, 1997.
7. Основи економічної теорії. Тести. Задачі. Кросворди. За ред. Мочорного С.В., Устинка О.А., К., ВЦ „Академія”. 1998.
8. Цимбалюк О.А. Довідник змістовних модулів нормативної програми дисципліни „Основи економічної теорії”. Харків – ХНАМГ. 2004.
9. Цимбалюк О.А. Збірник тестів з основних розділів дисципліни „Основи економічної теорії” та рейтингові оцінки знань. Харків – ХНАМГ. 2005.

Зміст

1. Вступ.....	3
2. Зміст теоретичної частини модуля 1.....	4
3. Лекція : Вступ до економічної теорії.....	24
4. Лекція 2.: Економічна система, поняття та основні типи. Власність та її роль в економічному розвитку суспільства.....	44
5. Лекція 3: Особливості переходу від директивно-планової до ринкової економіки. Формування економічної системи України.....	72
6. Лекція 4: Фактори, процес і результати виробництва. Суть і структура суспільного виробництва.....	88
7. Лекція 5: Економічні потреби, їх сутність і класифікація. Закон зростання потреб.....	120
8. Лекція 6: Основи економіки природокористування.....	134
9. Список літератури.....	161

Навчальне завдання

Методика системного підходу до самостійного вивчення „Економічної теорії” (Теоретична частина модуля для студентів технічних спеціальностей денної і заочної форм навчання).

Автор: Олексій Антонович Цимбалюк

Відповідальний за випуск: О.А. Шекшуєв

Редактор: Д.Ф. Курильченко

План 2007, поз 554

Підп. до друку...20.03.07	Формат 60x84/16	Папір офісний.
Друк на ризографі	Умов. – друк арк. 6,7	Обл. вид. арк. 7,2
Замов. №...	Тираж 200 прим.	

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12

Сектор оперативної поліграфії ІОЦ ХНАМГ

61002, Харків, вул. Революції, 12